
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Κωνσταντίνου Σπυριδάκι, *Σύντομος Ίστορία τής Κύπρου*, Νέα Έκδοσις, Λευκωσία 1972. 8ο, σσ. XIII, 195.

Τὸ ἐγχειρίδιον τοῦτο εἶναι καρπὸς μακρόχρονης ἐνασχόλησης τοῦ συγγρ. μετὰ τὴν ἔρευνα τῆς κυπριακῆς ἱστορίας ὅλων τῶν περιόδων καὶ μετὰ τὴν διαχείριση τῶν κοινῶν καὶ ἰδίως τῆς ἐκπαίδευσης τῆς νήσου γιὰ ἀρκετὰς δεκαετίες. Ἐκδόθηκε πολλὰς φορὰς ὡς τῶρα, ἀλλὰ ἡ παροῦσα μορφή περιλαμβάνει πολλὰς τροποποιήσεις, βελτιώσεις καὶ προσθήκας.

Οἱ ἀρχαῖοι χρόνοι ἐξετάζονται στὶς σσ. 1-77, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ σσ. 47-77 περιέχουν μόνον εἰκόνες· οἱ μεσαιωνικοὶ στὶς σσ. 79-134, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ σσ. 121-134 περιέχουν μόνον εἰκόνες· καὶ οἱ νέοι στὶς σσ. 135-174 ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ σσ. 169-174 μόνον εἰκόνες. Οἱ ἀρχαῖοι χρόνοι, ἀπὸ τῆ νεολιθικῆ ἐποχῆ (5800-3000 π.Χ.) ὡς τὸ 330 μ.Χ., δηλ. διάστημα 6100 ἐτῶν καλύπτονται μετὰ 47 σελίδες κειμένου, οἱ μεσαιωνικοὶ, 330-1571, δηλ. διάστημα 1141 ἐτῶν, μετὰ 42 σελίδες κειμένου, καὶ οἱ νέοι, 1571-1972, διάστημα 401 ἐτῶν, μετὰ 24 σελίδες κειμένου. Δὲν ἐκπλήττει ἡ σχετικὰ σημαντικὴ ἔκταση τοῦ τελευταίου τμήματος ἀνάλογα πρὸς τὰ ἄλλα: οἱ νέοι χρόνοι ἀγγίζουσι πλεονεχῶς τὸν σύγχρονον ἀναγνώστη.

Μολονότι σχέσεις Κύπρου καὶ ἐλληνικοῦ χώρου διαπιστώνονται ἀπὸ τῆ νεολιθικῆ (5800 π.Χ.) καὶ τὴν ὀρειχαλκίνη ἐποχῆ (2500-1050 π.Χ.), τὸ σημαντικότερον γεγονός ἐστὶ τὴ ζωὴ τῆς ὑπῆρξε ἡ ἐγκατάστασις τῶν Ἀχαιῶν - Μυκηναίων κατὰ τὰ μέσα τῆς 2ης χιλιετηρίδας. Ὁ συγγρ. δέχεται ὅτι τὸ ὄνομα Ἀλασία ἢ Ἄστυ, πού ἔφερε τότε ἡ Κύπρος, ἦταν «πιθανῶς μυκηναϊκῆς προελεύσεως» καὶ ἀπαντᾷται σὲ χεττιτικὰ κείμενα τοῦ 15ου - 14ου αἰ. π.Χ. (σ. 5). Ἀλλὰ ὁ Π. Δίκαιος σημείωσε ἤδη ὅτι ἡ Ἀλασία μνημονεύεται σὲ κείμενα τοῦ Μαρὶ τοῦ 1700 π.Χ. (Porphyrus Dikaios, *Enkomi Excavations 1948-1958*, II, Mainz am Rhein 1971, σ. 534 ὑπόσημ. 531) διαφωνώντας πρὸς τὴν συσχέτιση Ἀλασίας - Ἀλησίου πεδίου ἀπὸ τὸν Σπ. Μαρινᾶτο (βλ. ΠΑΑ, 1961, σ. 5 κ.έ.) καὶ ὑποθέτοντας ὅτι Ἀλασία μπορεῖ νὰ λεγόταν ἄλλη πόλις τῆς Κύπρου ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἐγκωμὴ καὶ ὄχι ὀλόκληρη ἡ Κύπρος (πρὸς καὶ V. Karageorghis στὸ *BCH* 92, 1968, 309. Στὸν *Kadmōs*, VII, I, 1968, σ. 101 ταύτιση ὀλόκληρης τῆς Κύπρου μετὰ τὴν Ἀλασία). Ὁ συγγρ. δὲν ἀπαντᾷ στὸ ἐρώτημα ἂν τὰ μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα τῆς Κύπρου κατασκευάζονταν ἐδῶ, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Β. Καραγιώργης, ἢ εἰσάγονταν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα (σ. 5) (τὸ τελευταῖον ὑποστηρίζουσι οἱ W. Catling - A. Millet, *BSA* 60, 1965, 212-225 καὶ δὴ σ. 221. Γι' ἄλλες ἀπόψεις βλ. R. S. Merrillees, *OpAth* 8, 1968, 1-10, κ.ἄ.). Τονίζει ὅμως δίκαια τὶς στενὰς σχέσεις Κύπρου - Ἑλλάδος στὸ διάστημα 1400-1000 π.Χ. κ.έ. καὶ τὴν μικρὴν σημασίαν τοῦ φοινικικοῦ ἐποικισμοῦ (800 π.Χ. κ.έ.) (σσ. 10-11), καθὼς καὶ τὴν διατήρησιν μυκηναϊκῶν θεσμῶν δυναστικῆς διακυβέρνησης παρὰ τὴν ὑποτέλειαν τοῦ νησιοῦ (τῶν ἐννέα

του βασιλείων) σὲ ξένους λαούς (8ος αἰ. κ.έ.). Βαθμηδὸν οἱ ἐκκλησίες τοῦ δήμου θέτουν φραγμούς στὶς δυναστεῖες. Ἡ ἀκμὴ τῆς γλυπτικῆς συμπίπτει πρὸς τὴν ἀνάπτυξή τοῦ «Κυπρίου χαρακτῆρος» (γι' αὐτὸν βλ. τὶς νέες ἀπόψεις τοῦ Gerhard Schmidt, *Kyprische Bilderwerke aus dem Heraion von Samos*, Bonn 1966, Deutsches Archäologisches Institut, *Samos*, VII, σσ. 107-108 καὶ σ. 138 ὑπόσημ. 102-109α).

Ἡ κοινὴ ἀγωνιστικὴ μοῖρα Κύπρου - Ἑλλάδος καὶ Ἑλληνισμοῦ στὰ κλασσικὰ χρόνια φέρνει ἰσχυρότατες ἐλληνικὲς ἐπιδράσεις στὸν πολιτισμὸ καὶ στὸ ἦθος (σσ. 12-16), ἰδίως ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Ἰωνία. Ἡ ἀποτυχία τοῦ Εὐαγόρα Α' τῆς Σαλαμίνος νὰ συγκροτήσῃ ἐλεύθερο ἐνιαῖο Κυπριακὸ κράτος καὶ ἡ ἐγκατάλειψή του ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους τὸν ὀδηγοῦν σὲ εἰρήνευση μὲ τοὺς Πέρσες (380 π.Χ.) (σσ. 20-26), ποὺ προδικάζει τὴν καταδίκη τῆς Κύπρου νὰ ζῇ χωριστὰ πλεόν ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο Ἑλληνισμὸ ἐκτὸς ὅταν ὑπάγεται στὸ χῶρο ἰσχυρῶν ἐλληνικῶν αὐτοκρατοριῶν—'Αλεξάνδρου, Διαδόχων (σσ. 27-31), Βυζαντινῶν (σσ. 79-84).

Ὁρόσημο στὴν κυπριακὴ ἱστορία ὁ συγγρ. θεωρεῖ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ (45-46 μ.Χ.), ποὺ ἐπεκράτησε μὲ τὴ συμβολὴ μεγάλων πατέρων ὡς τὸν 4ο αἰ. μ.Χ., ἀλλὰ συνεπάγεται ἔριδες μὲ τὸ Πατριαρχεῖο Ἀντιοχείας (σσ. 32-36). Μετὰ τὴν ἀνασκόπηση τῆς προχριστιανικῆς θρησκείας, ἐντονα συντηρητικῆς - ἐλληνικῆς (σσ. 37-39), καὶ τοῦ προχριστιανικοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ τοῦ νησιοῦ (σσ. 40-46), ὁ συγγρ. μελετᾷ τὴν βυζαντινὴν περίοδο (σσ. 79-84) τονίζοντας τὴν σύνδεση τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῆς Κύπρου πρὸς ἐκεῖνον τοῦ Βυζαντίου καὶ τὸ αὐτοκέφαλο τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ τὴν καθιστᾷ «ρυθμιστὴν τῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ»—θεμελίωση τοῦ κοσμικοῦ τῆς ρόλου (πρβ. Κ.Π. Κύρρη στὰ *Βυζαντινά* 2, 1970, 68-79). Τὴν ἑναρξὴ τῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν (σσ. 85-90) ὁ συγγρ. θέτει στὸ 632 μ.Χ., ἀντίθετα πρὸς τὸ γενικὰ δεκτὸ 648-9, καὶ σημειώνει τοὺς συνεχιζόμενους δεσμούς Βυζαντίου καὶ Κύπρου, ἰδίως στὸν ἐκκλησιαστικὸ τομέα κατ' αὐτὲς (βλ. νέα στοιχεῖα στὸν Α.Ι. Δικηγορόπουλο, *The Greek Orthodox Theological Review* 2, 1965-1966, 237-279). Οἱ Ἀραβες δὲν ἔγιναν κύριοι τοῦ νησιοῦ. Ὅμως τὸ καθεστῶς συγκυριαρχίας καὶ θυλάκων ἐπέτρεπε τὴν συνύπαρξή βυζαντινῶν καὶ ἀραβικῶν φρουρῶν (βλ. τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Νικολάου Μυστικοῦ (Αὐγ. 913), Migne, *P.G.* 111, 27-40, καὶ Κ.Π. Κύρρη στὸν *Κυπριακὸ Λόγο* 4, 1972, 271-300, καὶ στὰ *Byzantinoslavica* 31, 1970, 174 σημ. 39α κ.β.), καθὼς καὶ τὴν «θεματοποίηση» τῶν ἐλληνικῶν τομέων τῆς Κύπρου χωρὶς ἀραβικὴ ἀντίδραση. Στὰ χρόνια αὐτὰ πρέπει νὰ τεθῇ ἡ γένεση τοῦ θεσμοῦ τῆς «ἐθναρχοῦσης ἐκκλησίας», ποὺ ἀναλαμβάνει μερικὲς ἀπὸ τὶς κρατικὲς ἀρμοδιότητες, ὅπως ἡ ἀποστολὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Χύτρων στὴ Βαγδάτη (913, βλ. Κύρρη ὁ.π. καὶ δὴ τὸν Βίο τοῦ Ἁγίου, *BZ* 16, 1907, 237). Κατὰ τὴν τελευταία βυζαντινὴν περίοδο (965-1184, σσ. 91-95) ὁ συγγρ. σημειώνει τὴν ἀκμὴ τῶν μοναστηριῶν μὲ κρατικὴ ἐνθάρρυνση, τὰ χωριστικὰ κινήματα, τὶς ἐπιδρομὲς καὶ τὴν ἐγκατάσταση ὀλιγάριθμων ξένων (Ἀρμενίων, Μαρωνιτῶν), τῶν ὁποίων ὅμως πρέπει νὰ τονισθῇ ὁ στρατιωτικὸς κυρίως χαρακτῆρας καὶ ρόλος ἐπὶ πλεόν τουλάχιστον Ἀρμένιους στρατηγούς τοῦ Βυζαντίου (βλ. Κύρρη, *Byzantinoslavica* 31, 1970, 157-170), καὶ κατὰ τὸν 4ο αἰῶνα καὶ κατόπιν καὶ μερικοὶ «Ἰλλυριοὶ» (Κύρρης, *Κυπριακὸς Λόγος* 3, 1971, 7-9, 186-188, καὶ 4,

1972, 65-71, 115-118). Ουσιώδης ήταν και η περιστολή άρκετων προνομίων της Έκκλησίας από το κράτος (βλ. Κ. Χατζηψάλτη, *Κυ. Σπ.* 18, 1955, κθ' - με', 15, 1951, 65-85 και 19, 1956, 6-31) όπως σ' όλες τις ανακτώμενες επαρχίες.

Μετά την κατάληψή της από τον Ριχάρδο της Αγγλίας (1191) η Κύπρος μένοντας έξω από την αυτοκρατορία αδεν ήδυνήθη να παρακολουθήσει την εξέλιξιν του βυζαντινού πολιτισμού πλέον και ήκολούθησεν άλλην εις αυτήν επιβληθεΐσαν πορείαν» (σ. 98), αλλά η βυζαντινή επίδραση συνεχίστηκε (σ. 99-103, 108-109). Η Φραγκοκρατία (σ. 104- 115) επιγραμματικά χαρακτηρίζεται «περίοδος μεγάλης ευημερίας εις πάντας τους άλλους πλὴν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ τῆς νήσου» (σ. 109), πού διατήρησε τὴν ἑλληνικότητά του. Παρὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ φραγκικοῦ δικαίου, τὸ ἐμπόριο διεξαγόταν «βάσει τῶν βυζαντινῶν παραδόσεων» (σ. 107), ἀλλὰ καὶ στὸ δίκαιο τῶν Ἀσσιζῶν ἀφομοιώθηκαν καὶ βυζαντινὰ στοιχεῖα (βλ. Π.Ι. Ζέπον, *ΕΕΒΣ* 25, 1955, 306-330. Cf. G. Tornarites, *Influence of Greek Law on Contemporary Cypriot Institutions*, Λευκωσία 1969, σ. 1-2, 6-10). Η ἑλληνικὴ ἦταν ἐπίσημη γλῶσσα (σ. 109), πάντως μὴ ἀπὸ τὶς ἐπίσημες γλῶσσες τοῦ βασιλείου, καὶ σ' αὐτὴν μεταφράστηκαν οἱ Ἀσσιζες καὶ γράφτηκαν τὰ Πετραρχικὰ ἐρωτικὰ ποιήματα (16ος αἰ.). Οἱ διωγμοὶ τῆς Ὀρθοδοξίας ἀπὸ τὴ λατινικὴ ἐκκλησία καὶ ἡ ἀντίστασή της τὴν «κατέστησαν προστάτην τοῦ λαοῦ» (σ. 106, 107-108): ἐδῶ βλέπω συνέχιση τοῦ ἐθναρχικοῦ ρόλου τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας, πού μνημονεῖ τὸς βυζαντινοὺς βασιλιάδες (βλ. Κ. Τρεν, *Byzantinobulgaria* 2, 1966, 132, Κύρρη, *EKEEA* 4, 1970-1971, 434) καὶ κατὰ τὸν 14ο αἰ. κ.έ. ἀνασυγκροτεῖ τὶς ἔδρες της (πού σ τ α δ ι α κ α ἔχχαν ἐλαττωθῆ ἀπὸ δεκατέσσερεις σὲ τέσσερεις στὰ 1222-1260) καὶ ἀναπτύσσεται μὲ τὴν ὑποστήριξη τῆς ἑλληνικῆς ἀστικῆς τάξεως (βλ. Κ.Π. Κύρρη, *Ἱστορία τῆς Μέσης Ἐκπαίδευσέως Ἀμμοχώστου 1191-1955*, Λευκωσία 1967, σ. 6-20, 218-221) καὶ ἀπὸ τὸ 1442 ὡς τὸ 1458 καὶ τῆς βασιλίσσας Ἐλένης Παλαιολογίνας (Σπυριδάκης, σ. 114).

Ὁ συγγρ. βλέπει σωστὰ τὴν Ἐνετοκρατία (1489-1571) ὡς ἐποχὴ παρακμῆς, πού ἔκαμε τὸ λαὸ ἀπρόθυμον νὰ μετάσχη στὴν ἄμυνα κατὰ τῶν Τούρκων (σ. 116-119) καὶ πρόθυμον νὰ συνεργαστῆ μ' αὐτοὺς (βλ. Κύρρη, *Actes du Ier Congrès International des Études Sud-Est Européennes*, τόμ. 3, Σόφια 1969, σ. 451-452, Κύρρη, *Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνoῦς Κυπριολογικοῦ Συνεδρίου*, Τόμ. Γ - 1, Λευκωσία, 1973, 155-156, 158, 159). Η ἄμυνα ἔγινε κυρίως ἀπὸ τὶς ἀνώτερες τάξεις καὶ τοὺς ἐπαγγελματίες στρατιώτες. Ὁ συγγρ. θεωρεῖ τὸν ἥρωισμό τοῦ Μ. Βραγαδίνου καὶ τῆς Μαρίας Συγκλητικῆς ἢ Ἀρνάλδας συνέχεια τοῦ ἑλληνικοῦ ἰδανικοῦ τῆς ἐλευθερίας (σ. 118, 119). Ἀλλὰ ἡδὴ τόνισε ὅτι στὴν ἐνετικὴ φρουρὰ «οἱ Ἕλληνες δὲν ἐγίνοντο δεκτοὶ» καὶ ὅτι οἱ Ἕλληνες μισοῦσαν τοὺς Ἐνετοὺς (σ. 117). Συνεπῶς ὁ ἥρωισμὸς τῶν Ἐνετῶν ὑπερασπιστῶν ἦταν ἔκφραση ἐνετικοῦ πατριωτισμοῦ (βλ. Ἀγγελὸ Γάττο, κ.ἄ.). Περιπτώσεις Ἑλλήνων πού πολέμησαν πλάι στοὺς Ἐνετοὺς βλ. στὸν Μ. Crusius, *Turcograecia* (1584), σ. 209, πρβ. Κύρρη, *Πλάτων* 10, 1958, 426 (: Μαρμαρᾶς στὴν Ἀμμόχωστο), G. Hill, *A History of Cyprus*, τόμ. 3, 1948, σ. 971, 974-975, 977, 982 κ.ἄ. (Λευκωσία).

Μὲ τὴν Τουρκοκρατία (1571-1878, σ. 135-146) «οἱ Κύπριοι ἔγιναν κύριοι τῶν κτημάτων των» (σ. 135). Ἀλλὰ οἱ Τούρκοι σπαχῆδες κ.ἄ. πῆραν

τὰ εὐφορώτερα στήν ἀρχή, καὶ ἀρκετοὶ Ἑνετοὶ κ.ἄ. Λατίνοι ποὺ παραδόθηκαν διατήρησαν σημαντικὸ μέρος τῶν περιουσιῶν τους εἴτε ἐξελληνιζόμενοι εἴτε ἐξισλαμιζόμενοι (βλ. Kyrris, ὁ.π., *Actes*, 3, 437-462. *Πρακτικά*, Γ-1, 153-166). Οἱ μαζικοὶ ἐξισλαμισμοὶ συνέβησαν κυρίως κατὰ τὸν 17ο αἰώνα (Hurtrel: 1670, στοῦ Cobham, *Excerpta Cypria*, 1908, 233, Κύρρη, *Περὶ τοῦ ἐξισλαμισμοῦ μέρους τῶν ἐν Κύπρῳ ἡγετικῶν τάξεων κατὰ τὸ 1570-1571 κ.ε.*, Λευκωσία 1969, 16-19. Th. Papadopoulos, *Social and Historical Data on Population 1570-1881*, Λευκωσία 1965, 29 κ.ε. I. K. Χασιώτη, *Ἰσπανικὰ ἔγγραφα τῆς κυπριακῆς ἱστορίας (15' - 15' αἰ.)*, Λευκωσία 1972). «Σχέδιον εὐρείας ἐγκαταστάσεως Τούρκων τῷ 1572» (σ. 136) δὲν ὑπῆρξε: ὑπῆρξε μόνον σχέδιον ἐποικισμοῦ τῆς ἀραιοκατοικημένης καὶ ἐξαθλιωμένης Κύπρου μὲ παραγωγικὸ πληθυσμὸ ἀπὸ τῆ Μ. Ἀσίας ἀδιακρίτως φυλῆς καὶ θρησκευματος· τὸ σχέδιον ἐφαρμόστηκε μόνον μερικὰ καὶ οἱ λίγοι ἐποικοὶ ἦταν προπάντων Χριστιανοὶ (βλ. Κύρρη, *Περὶ τοῦ ἐξισλαμισμοῦ*, 12-16. Papadopoulos, *Social Data*, 19-20 κ.ε. Ἐμμ. I. Τσαλίκιογλου, *Μικρὰσ. Χρον.* 14, 1970, 9-30). Οὕτε ὀφείλεται σὲ ἄδεια τῶν Τούρκων ἢ ἐπιστροφή τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἀπὸ τοὺς Σόλους (γρ. Σολιά) στὴ Λευκωσία (σ. 136): τοῦτο, ὅπως καὶ ἡ ἐπιστροφή τῶν λοιπῶν τριῶν ἐπισκόπων στὴς πόλεις, εἶχε γίνῃ ἐπὶ Λατινοκρατίας (βλ. Κύρρη, *Ἰστορία Μ. Ἐκπαίδ. Ἀμμοχ.*, 6-20, 218-221 μὲ πηγές). Ἡ ἐθναρχικὴ ιδιότητα τῆς ἐκκλησίας (Σπυριδάκις, 135-137, 140-146) ἀναβιώνει λίγο μετὰ τὸ 1571 (βλ. Villamont, 1589, στοῦ Cobham, *Exc. Cypri.*, 173, καὶ C. Dandini, 1596, αὐτ., 182) σὰν φορολογικὴ ἀρμοδιότητα, ποὺ ἐπεκτείνεται στὰ 1660 καὶ στὰ 1754 (Σπυριδάκις, 140, 141). Ἡ λίγη πνευματικὴ πρόοδος τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι ἔργο τῶν ἀρχιερέων καὶ προκρίτων καὶ ὄχι τῶν Τούρκων (σ. 138), ποὺ δὲν ἀφήκαν ἕχνη πολιτισμοῦ (σ. 146).

Μὲ τὴν Ἀγγλοκρατία (1878-1960, σσ. 147-151) ἡ Κύπρος «εἰσέρχεται εἰς τὸν εὐρωπαϊκὸν χῶρον» (σ. 147). Θὰ ἔλεγα «ἐπανεισέρχεται», γιὰ νὰ γνωρίσει περιορισμοὺς στὴ λειτουργία τῶν σχολείων (σ. 150) καὶ στὰ 1931 κατάργηση τῶν λαϊκῶν δικαιωμάτων (σ. 151) τοῦ «Συντάγματος - φενάκης» τοῦ 1882 (σ. 148). Ἡ πολιτιστικὴ πρόοδος τῆς Ἀγγλοκρατίας ὀφείλεται στὴν ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία καὶ ὄχι σὲ κυβερνητικὰ μέτρα (σ. 151). Κάπως διαφορετικὲς ἀπόψεις διατύπωσε στὰ 1911 ὁ Βλ. Γαβριηλίδης συνιστώντας τὴν πολιτιστικὴ ἀξιοποίηση τῆς παρουσίας τῶν Ἀγγλων στὴν Κύπρο (βλ. Γαβριηλίδη, *Διαλέξεις*, Ἀθ. 1921, 151-228, πρβ. Κύρρη, *Κυ. Χρ.* 3, 1963, 371-372, 368-379). Τέτοια ἀξιοποίηση μποροῦσε νὰ ἐπιτευχθῆ ἄσχετα πρὸς τὴν στενὸκαρδῆ ἀγγλικὴ ἀποικιακὴ πολιτικὴ, ποὺ παραγνώρισε τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμὸ καὶ τὴν ἡγεσία του ἀπὸ φοβία γιὰ τὴς μεγάλες δυνατότητές του—κίνδυνον γιὰ τὴν ἀγγλικὴ ἐπιρροή στὴν Μ. Ἀνατολή—ἐγκολπώθηκε τὴν τουρκικὴν μειονότητα καὶ στάθηκε ἄδικη σὲ πολλὰ, ὅπως ὁ «φόρος ὑποτελείας» (βλ. τὴν ὁργὴ τοῦ W. Churchill στὰ 1907, G. S. Georghallides, *EKEEA* 3, 1969-1970, 167-220, πρβ. 4, 1970-1971, 349-415). Μάταια οἱ Κύπριοι ἀπέβλεψαν στὴν ἀγγλικὴ κατοχὴ ὡς γέφυρα πρὸς τὴν Ἑνωσὴ ἢ ὡς συντελεστὴ ἀναγεννήσεως (βλ. I. B. Κηπιάδου, *Λεπταὶ γραμμαὶ*, Λευψία 1897, 152-159, 174-185, καὶ Κύρρη, *Κυ. Χρ.* 4, 1964, 498-509), ποὺ ματαίωνε ἢ ἀγγλικὴ ἀδιαφορία λόγῳ στροφῆς τοῦ ἀγγλικοῦ ἐνδιαφέροντος πρὸς τὴν Αἴγυπτον (1882 κ.ε.). Μόλις στὰ 1896 κ.ε. γενικότερη ἀλλαγὴ στὴν ἀποικια-

κή πολιτική οδηγεί σε περιορισμένα μέτρα αναπτύξεως, που κορυφώνονται στα σοβαρά μέτρα του Sir Ronald Storrs (π.χ. κατάργηση του «φόρου ύπο-τελείας» στα 1927). 'Αλλά τὰ σφάλματα του τελευταίου προκαλούν τὸ κίνημα τοῦ 1931 καὶ τὴν κατάργηση τῶν συνταγματικῶν ἐλευθεριῶν. 'Η Κύπρος προορίζεται ὡς αὐτοκρατορικὸς στρατηγικὸς κόμβος σὲ μελλοντικὸ στάδιο, καὶ ἡ ἐγκατάλειψή της ἀποκλείεται γι' αὐτὸ (βλ. G. S. Georghallides, *EKEEA* 5, 1971-1972, 189-190 κ.έ.)." Ἐτσι ὁδηγοῦμαστε στὴν Ἐπανάσταση τῆς ΕΟΚΑ (1955-1959) καὶ στὴν Κυπριακὴ Δημοκρατία, πού θέτουν περισσότερο προβλήματα ἀπ' ὅσα λύνουν.

Οἱ ἀσύμφωνες γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ καταστάσεις πού διαμορφώθηκαν ἀπὸ τὸ 1959 καὶ ἰδίως ἀπὸ τὸ 1963 κ.έ., ὀφειλόμενες σὲ δικές μας ἀπρονοησίες (Σπυριδάκης, 157-165) μποροῦν νὰ μεταβληθοῦν μόνο ἂν ἡ «πνευματικὴ ταύτισις πρὸς ὅ,τι τὸ ἑλληνικόν», πού ὁ συγγρ. θεωρεῖ προϋπόθεση τῆς διαίωνασις τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν Κύπρο (σ. 168), συνδυασθῇ πρὸς σιδερένια στρατιωτικὴ ὀργάνωση καὶ κυριαρχία τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου σὲ ὅλο τὸ ἔθνικὸ ἔδαφος, καὶ πρὸς μεθοδική, ἐπιστημονικὴ σύλληψη τοῦ κυπριακοῦ προβλήματος, στηριγμένη στὰ διδάγματα τῆς ἱστορίας τοῦ χώρου καὶ τοῦ ἔθνους μας, ἰδιαίτερα τοῦ μεσανατολικοῦ παρελθόντος καὶ παρόντος. Μόνο ἀπὸ τέτοια σύλληψη θὰ προκύψῃ ἱκανότητα διαμορφώσεως καταστάσεων εὐνοϊκῶν γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ καὶ ἀποτελεσματικῆς ὀργάνωσης τοῦ ἀγῶνος γιὰ τὴν Ἐνωση, πού ὡς τώρα διεξάγεται ἀμέθοδα καὶ καταλήγει σὲ καθεστῶς συγκυριαρχίας καὶ θυλάκων ὅπως στοὺς 7ο-10ο αἰῶνες!

ΚΩΣΤΑΣ Π. ΚΥΡΡΗΣ

Otto Kresten, Das Patriarchat von Konstantinopel im ausgehenden 16. Jahrhundert. Der Bericht des Leontios Eustratios im Cod. Tyb. Mb 10. Einleitung, Text, Übersetzung, Kommentar, Βιέννη 1970. 8ο, σσ. 92, 2 πίν. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte, 266. Band, 5. Abhandlung).

Τὸ βιβλίο θέλει νὰ εἶναι μιὰ συμβολὴ στὴν ἱστορικὴ μελέτη τῆς περιόδου 1580-1590 γύρω ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὰ προβλήματα τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ἢ καλύτερα τοῦ πατριάρχη Ἱερεμία Β' τοῦ Τρανουῦ. Ἴσως λίγο ὑπερβολικὰ τονισμένος ὁ τίτλος, ἀφοῦ τὸ ἔργο δὲν ἀποτελεῖ διεξοδικὴ μελέτη, παρὰ μόνο προσθέτει μερικὰ νέα στοιχεῖα κοντὰ στις ἄλλες μας γνώσεις. Ὁ κ. Kresten ἐκδίδει ἓνα ἀνέκδοτο ὡς τώρα ἱστορικὸ κείμενο πού σώζεται στὸν σύμμεικτο κώδικα τῆς Πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης τῆς Τυβίγγης Mb 10 (ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ Κρουσίου), τὸ μεταφράζει, τὸ ὑπομνηματίζει, καὶ γράφει ἐκτενῆ εἰσαγωγὴ γιὰ τὴν ἐποχὴ καὶ τὰ πρόσωπα.

Ἡ δεκαετία 1580-1590, μιὰ ἀπὸ τίς ταραχέμενες ἐποχὰς τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, χαρακτηρίζεται καὶ ἀπὸ τίς πρῶτες προσπάθειες τοῦ πατριάρχη Ἱερεμία Β' τοῦ Τρανουῦ γιὰ ἐπαφὴς μὲ τίς ἄλλες χριστιανικὲς ὁμολογίες, μὲ τοὺς διαμαρτυρούμενους τῆς Γερμανίας γιὰ θέματα συνεννόησεως τῶν ἐκκλησιῶν, μὲ τὴ Ρώμη γιὰ θέματα ἡμερολογίου. Οἱ ἐπαφὲς αὐτὲς ἔληξαν χωρὶς θετικὰ ἀποτελέσματα, ἄφησαν ὅμως πολλὰ ντοκουμέντα ἀπὸ

τὴν ἀλληλογραφία καὶ τὰ ἔγγραφα ποὺ ἀνταλλάχτηκαν ἀνάμεσα στοὺς ἐνδιαφερομένους. Σημαντικὴ θέση ἀνάμεσα σ' αὐτὰ ἔχει ἡ ἀλληλογραφία τοῦ πατριάρχου καὶ τοῦ κύκλου του μὲ τὸν καθηγητὴ τῆς Τυβίγγης Μαρτίνο Κρούσιο, ὁ ὁποῖος στὴν *Turcograecia* καὶ στὰ ἄλλα ἔργα του (ἐκδομένα καὶ ἀνέκδοτα) καταγράφει καὶ σχολιάζει μὲ πολλὲς λεπτομέρειες ὅ,τι ἀφορᾷ τὰ πρόσωπα καὶ τὰ γεγονότα. Τὸ ἐνδιαφέρον του γενικότερα γιὰ τὰ ἑλληνικὰ πράγματα τὸν ἔκανε νὰ εἶναι ὁ φιλόξενος οἰκοδεσπότης ποὺ δεχόταν στὸ σπίτι του κάθε Ἕλληνα περαστικὸν ἀπὸ τὸν τόπο του. Οἱ ἐρωτήσεις του στρέφονταν γύρω ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ καὶ πολιτικὴ κατάσταση στὶς ἑλληνικὲς χῶρες καὶ κατέγραφε τὶς πληροφορίες στὸ ἡμερολόγιό του. Πολλὲς ἀπὸ τὶς πληροφορίες αὐτὲς τὶς ἐξέδωσε στὴν *Turcograecia* (Βασιλεία 1584), στὴ *Germanograecia* (1585) καὶ στὰ *Annales Suevici* (1595). Μένει ὅμως ἀνέκδοτο ὅλο τὸ μέρος τοῦ ἡμερολογίου πρὶν ἀπὸ τὸ 1596¹. Πληροφοριοδότες του ἦταν, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ἐπισκέπτες του, Γερμανοὶ λόγιοι φίλοι του ποὺ εἶχαν ἐπισκεφθῆ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἄλλες ἑλληνικὲς περιοχές, ὅπως ὁ St. Gerlach ἢ ὁ Solomon Schweigger, ἢ Ἕλληνες λόγιοι γνωστοὶ του ἀπὸ ἀλληλογραφία.

Ὁ Λεόντιος Εὐστράτιος «Φιλόπονος» (1560/66-1602), ἱερομόναχος ἀπὸ τὴν Κύπρο, ἔφυγε ἀπὸ τὸ νησί του ὕστερα ἀπὸ ἓνα διάστημα αἰχμαλωσίας στοὺς Τούρκους, ἀπὸ τὴν ὁποία τὸν ἀπελευθέρωσε μὲ λύτρα ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας, καὶ ταξίδεψε στὴν Κωνσταντινούπολη. Γύρω στὰ 1585 πῆγε στὴ Θεσσαλονίκη, ὕστερα στὴν Πάδοβα γιὰ σπουδές² καὶ στὴ Βενετία, ἀπὸ ὅπου ξεκίνησε γιὰ τὴ Γερμανία (1589). Μὲ πολλὲς συστάσεις παρουσιάστηκε τὸν Μάρτιο τοῦ 1590 στὸν Κρούσιο, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ γνωστὸ του σύστημα τὸν φιλοξένησε καὶ τοῦ ζήτησε, ὅπως πάντα, πληροφορίες. Στὸ ἡμερολόγιο τοῦ Κρουσίου ἀναγράφονται ὅλες οἱ πληροφορίες αὐτές. Ἐπιπλέον ὁ Κρούσιος τοῦ ζήτησε ἓνα ἱστορικὸ σχέδιασμα, γιὰ τὸ ὁποῖο τοῦ διέθεσε μιὰ ποσότητα χαρτιοῦ, καὶ στὸ πρῶτο φύλλο ἔγραψε ὁ ἴδιος τὸν τίτλο: *19 Mart. 1590. Mart. Crusius. Ὁσιώτατε κύριε Λεόντιε, καθάπερ ἐμοὶ προσηνῶς ἐχθὲς παρὰ τὸ δεῖπνον ἐπηγγείλω, νῦν ἐν τούτῳ τῷ χάσῳ, παρακαλῶ, καταγράψαι ἔστιν ἅς ἑλληνικὰς τῶν νεωτέρων καὶ ἀξιωμαθημονεύτων ἱστορίας. Τὸ κείμενο τοῦ Λεοντίου βρῖσκεται, ὅπως εἴπαμε, συσταχωμένο μαζί μὲ ποικίλο χειρόγραφο ὕλικό ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Κρουσίου ἢ μαθητῶν του στὸν κώδ. τῆς Τυβίγγης Mb 10, καὶ ἔχει τὴ σελιδαρίθμηση 385-398. Τὸ ἔργο τοῦ Λεοντίου καλύπτει κυρίως τὰ χρόνια 1582-1585 καὶ ἔχει ἰδιαιτέρη σημασία, γιὰ τὴ περιγράφει τὰ γεγονότα ὅπως τὰ ἔζησε ὁ ἴδιος. Παρ' ὅλη ὅμως τὴν προσωπικὴ του αὐτῆ μαρτυρία, δὲν ἀναγράφει πάντα πιστὰ ὅλες τὶς πληροφορίες του, ὅπως διαπιστώνει ὁ ἐκδότης ἀπὸ τὴν παραβολὴ καὶ μὲ ἄλλες πηγές. Βασικὰ ὁ Λεόντιος φρόντισε νὰ προβάλλῃ τὴ μορφή τοῦ Ἱερεμίας, ποὺ τὸν εὐγνωμονοῦσε καὶ*

1. Ἡ συνέχεια ἐκδόθηκε ἀπὸ τοὺς W. Göz - E. Conrad, *Diarium Martini Crusii I (1596-1597)*, Tübingen 1927, 2 (*1598-1599*), Tübingen 1931, τοὺς R. Stahlecker - Eu. Staiger 3 (*1600-1605*), Tübingen 1958. Eu. Staiger, *Gesamtregister*, Tübingen 1961.

2. Μιὰ ἀπὸ τὶς συστατικὲς αὐτὲς ἐπιστολὲς ἔχει ἐκδόσει καὶ σχολιάσει στὸ παρελθὸν ὁ συγγρ.: «Ein Empfehlungsschreiben des Erzbischofs Gabriel von Aehrida für Leontios Eustratios Philoponos an Martin Crusius», *RSBN* 6-7, 1969/70, 93-125.

τὸν ἐθαύμαζε, καὶ ἄφησε στὸ περιθώριο τὶς δραστηριότητες ἄλλων, ὄχι ἄσχημων προσώπων. Ὁ Κρούσιος, ὅπως συνήθιζε, ἔγραψε σχόλια στὰ περιθώρια δίνοντας καὶ μερικὲς ἐπεξηγήσεις σὲ ὅ,τι διάβαζε.

Ἡ γλώσσα προσπαθεῖ νὰ μείνῃ πιστὴ στοὺς λόγιους τύπους, κάνει ὅμως κάποτε παραχωρήσεις στὴ σύγχρονῃ ἀπλή, τὴν ὁποία χρησιμοποιοῦσε ὁ Λεόντιος σὲ ὀρισμένες ἐπιστολές του. Ὁ Λεόντιος μὲ τὸ ἔργο του αὐτὸ ἄφησε, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ μαρτυρία, καὶ ἓνα δεῖγμα γραφῆς, γνώσεων καὶ συμπεριφορᾶς ἐνὸς λογίου τοῦ τέλους τοῦ 16ου αἰώνα ὅχι ἄμοιρου παιδείας¹.

Ὁ συγγρ. παρουσιάζει στὴν ἀρχὴ (Μέρος I) τὸ χειρόγραφο καὶ ὅλα τὰ σχετικὰ θέματα: συγγραφή, παραλήπτης, συγγραφέας, ἀνάλυση. Στὸ δεῦτερο μέρος δίνει τὸ κείμενο καὶ τὴ μετάφρασή του, καὶ στὸ τρίτο κάνει τὸν ἱστορικὸ ὑπομνηματισμό. Στὸ τέλος δίνει χρονολογικὸ πῖνακα τῶν σημαντικῶν γεγονότων τῆς ἐποχῆς, μαζὶ καὶ χρονολογία τοῦ Λεοντίου καὶ ἄλλων λογίων, ἐνῶ παράλληλα γιὰ κάθε γεγονὸς ποὺ ἀναφέρεται στὸ ἔργο τοῦ Λεοντίου παραπέμπει στὸ ἐκδεδωμένο κείμενο. Στὸ τέλος ὑπάρχει πῖνακας προσώπων καὶ πραγμάτων ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Λεοντίου.

Ἡ ἐκδοσὴ τοῦ κειμένου (σσ. 38-50) γίνεται μὲ πιστὴ ἀπόδοσιν τῆς τελικῆς γραφῆς τοῦ Λεοντίου, καὶ στὸ ὑπόμνημα δίνονται οἱ διαγραφές καὶ διορθώσεις ποὺ ἔκανε ὁ ἴδιος πρὶν καταλήξῃ στὴν τελικὴ μορφή. Οἱ ἐπεμβάσεις τοῦ ἐκδότη εἶναι ἐλάχιστες. Μερικὲς παρατηρήσεις φιλολογικῆς στὴν ἐκδοσὴ καὶ στὴ μετάφραση θὰ ἦταν, νομίζω, χρήσιμες. (Γιὰ τοὺς σσ. 1-27 παρέβλεπα τὸ κείμενο μὲ τὶς φωτοτυπίες τῶν σσ. 385-386 τοῦ χφ, ποὺ δίνονται στὸ τέλος τοῦ βιβλίου).

Στ. 1 γρ. Mart(ius) ἢ καλύτερα Mart(ii), Mart(inus), *κ(ίρι)ε* - 10 γρ. *τούτων* ἀντὶ *τούτω* (ὄχι σωστὴ ἢ διόρθωσις τοῦ ἐκδ., στὸ χφ διαβάζεται καθαρὰ ἢ διόρθωσις τοῦ *ταῦτα* σὲ *τούτων*) - 13 γρ. *ὅ,τι πλείστων* ἀντὶ *ὅτι* - 22 νὰ διορθωθῇ ἢ στίξις: *μερίδος** (ὅπως καὶ στὸ χφ) *δεδύνηται* (χωρὶς τελεία, ὅπως στὸ χφ) — κατὰ συνέπεια θ' ἀλλάξῃ καὶ ἡ μετάφρασις μὲ τὴν ἀλλαγὴ τῆς σύνταξης - 25 διόρθ. *Ἡπειρώτης* ἀντὶ *Ἡπρωίτης* - 26 γρ. *Κατζιβέλας* (μὲ ἓνα λ, ὅπως καὶ στὸ χφ) - 30 *ιδιῶς* καμιά διόρθωσις ἢ σημείωσις στὸ ὑπόμνημα - 35 γρ. *προεκαλεῖτο* χωρὶς τελεία -- μὲ τὴ νέα σύνταξις θ' ἀλλάξῃ καὶ ἡ μετάφρασις - 48 περιττὴ ἢ προσθήκη τοῦ (οὐκ): τὸ κείμενο εἶναι σαφέστατο χωρὶς αὐτὸ - 56 διόρθ. *συλληγοῦσις* ἀντὶ *συλλέγουσα* - *προΐκων* λείπει σχόλιο ἢ διόρθωσις γιὰ τὸν ἀνώμαλο τύπο - 57 διόρθ. *τυγχάνοντα* ἀντὶ *τυχανόντων* - 76 γρ. *ὅ,τι πλείστους* ἀντὶ *ὅτι* - 80 διόρθ. *κεκρομμμένα* ἀντὶ *κεκρομμμένα* ἢ νὰ γίνῃ σχόλιο γιὰ τὴν ἀνώμαλη σύνταξις - 81 γρ. *ἐπιτηρηῖ* κατὰ τὸ (*ἵνα*) *διεγείρη* (στ. 79) καὶ διόρθ. τὴ μετάφρασις - 96 γρ. *παρακαταθέντων*, (κόμμα ἀντὶ τελεία) καὶ διόρθ. τὴ μετάφρασις - 98 γρ. *ἐπὶ χείρας* ἀντὶ *ἐπιχειρας* - 101 γρ. *μετατρεψάντων* χωρὶς στίξις - 106 γρ. *καταρριπτεῖ* ἀντὶ *καταριπτεῖ* - 132 γρ. *ἐπισταμένους*, (κόμμα, ὄχι *ἄνω* τελεία) καὶ διόρθ. τὴ μετάφρασις - 152 *δέσμιος ἦν*, (κόμμα ἀντὶ *ἄνω* τελεία) γιὰ ν' ἀποφευχθῇ ἡ ἄτοπη ὀνομαστικὴ ἀπόλυτη - 160 γρ. *κελεύση* ἀντὶ *κελεύσει* (*τῷ κυρίῳ Θεολόγῳ*) περιττεύει ἢ προσθήκη ἀρκεῖ ἢ γραφὴ τοῦ Κρούσιου τὸν Θ., ποὺ εἶναι καὶ ἀπὸ συντακτικὴ ἀπόψη πιὸ σωστὴ - 166 γρ. *τὰ τυχόντα* (χωρὶς τελεία, ἴσως μὲ κόμμα) καὶ διόρθ. τὴ μετάφρασις.

1. Μὲ τὴν ἐπιστροφὴ του στὴν Κύπρον ἐπιδόθηκε στὴ διδασκαλίαν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων.

Ἡ μελέτη τοῦ κ. Kresten παρ' ὅλες τῆς μικρῆς ἀντιρρήσεις πού θά εἶχε κανέναν γιά λεπτομέρειες τῆς μετάφρασης τοῦ κειμένου ἢ τοῦ ἱστορικοῦ σχολιασμοῦ τοῦ τρίτου μέρους, ξεπερνώντας τήν ἀπλή παρουσίαση ἐνός ἱστορικοῦ ντοκουμέντου συμβάλλει θετικά μέ τήν ἐπεξεργασία τοῦ ὕλικου καί τήν πλούσια βιβλιογραφία ὅχι μόνο στήν πατριαρχική ἱστορία τῆς ἐποχῆς, ἀλλά γενικότερα καί στήν πνευματική ἱστορία τῶν ἐπαφῶν τοῦ Μ. Κρουσίου μέ τόν ἑλληνικό κόσμο καθῶς καί στήν ἱστορία τῶν Ἑλλήνων λογίων.

E. KAKOYAIΔH - ΠΑΝΟΥ

R. Guèze, Note sugli Archivi di Stato della Grecia, Roma 1970. 80, σσ. 107. (Quaderni della Rassegna degli Archivi di Stato, 41).

Στή χώρα μας ἡ ταξινόμηση, καταλογογράφηση καί εὑρετηρίαση τῶν Κρατικῶν Ἀρχείων δέν ἔχει δυστυχῶς ἀκόμη συστηματοποιηθῆ, μέ ἀποτέλεσμα πολύτιμο ἀρχεῖο ὕλικό νά μένη ἀγνωστο ἢ νά γίνεται μέ δυσκολία ἐπιστημονικά ἐκμεταλλεύσιμο¹. Γι' αὐτό τὸ λόγο κάθε ὁδηγός ἢ κατάλογος ἀρχείων πού ἀποσκοπεῖ στή διευκόλυνση τῆς ἀρχεῖοκῆς ἐρευνας εἶναι γενικά εὐπρόσδεκτος.

Μέ ἰδιαίτερο λοιπὸν ἐνδιαφέρον πληροφορηθήκαμε ὅτι κυκλοφόρησε στή γνωστὴ ἰταλικὴ σειρά «Quaderni della Rassegna degli Archivi di Stato» τὸ βιβλίον τοῦ R. Guèze μέ θέμα τὰ ἑλληνικὰ κρατικά ἀρχεῖα. Σκοπὸς αὐτῆς τῆς ἐργασίας, ὅπως τὸν καθορίζει ὁ ἴδιος ὁ συγγρ., εἶναι (ἀνὰ δῶση μερικῆς πληροφορίας γιά τὴ διοργάνωση καί γιά τὸ πιὸ σημαντικό ἀρχεῖο ὕλικό τῶν κρατικῶν ἑλληνικῶν ἀρχείων). Ἀπαραίτητες ὅμως προϋποθέσεις γιά τὴ συγγραφή μελετῶν αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι, νομίζω, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀρχαιονομική καί παλαιογραφική πείρα, ἡ γνώση τῆς ἱστορίας τοῦ τόπου τῶν ἀρχείων καί ἡ γνώση τῆς γλώσσας τῶν ἐγγράφων. Καί ὁ συγγρ. μπορεῖ βέβαια νά ἔχη ἀσχοληθῆ μέ ἀρχεῖοκῆς μελέτες², ἀλλὰ οὔτε τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία οὔτε τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα φαίνεται νά κατέχη. Ἐντύπωση προκαλεῖ ὅχι τόσο ἡ γλωσσικὴ ἀγνοία, ὅσο ἡ προχειρότητα μέ τὴν ὁποία παραθέτει (ἀκόμη καί σὲ μετάφραση) τοὺς τίτλους ἑλληνικῶν ἀρθρῶν καί περιοδικῶν καί παραποιεῖ ὀνόματα ἱστορικῶν προσώπων ἢ Ἑλλήνων καί ξένων συγγραφέων.

Σταχυολογῶ μερικὰ παραδείγματα: *Manusacos Manusacas* (ἀντὶ Manoussos Manoussacas, σ. 37, 96), *Vaiaco* (ἀντὶ Vayacacos, σ. 34, 96), *Thomadakis* (ἀντὶ Toma-

1. Οἱ λόγοι εἶναι πολλοὶ καί γνωστοί: πενιχρὰ οἰκονομικὰ μέσα, ἀνειδίκευτο ἢ ἀνεπαρκῆς προσωπικό, ἀνυπαρξία σύγχρονων τεχνικῶν μέσων κτλ. (βλ. Σπ. Κοκκίνη, *Βιβλιοθήκες καί Ἀρχεῖα στήν Ἑλλάδα*, β' ἐκδ., Ἀθήνα 1970, σ. 82). «Εἶναι τέλος, καιρός», ἔγραφε τὸ 1914 ὁ Σπ. Λάμπρος, (ἀνὰ δείξη ἢ πολιτεία συστηματικῶν ἐνδιαφρόνων ὑπὲρ τῶν ἱστορικῶν μελετῶν καί παρ' ἡμῖν ...) («Ἀνάγκη ἰδρύσεως κεντρικοῦ Ἑλληνικοῦ Ἱστορικοῦ ἀρχείου», Ν. Ἑλλ. 11, 1914, 147-148).

2. R. Guèze, «L'archivio di stato di Santa Maura (Leucade)», *Studi Veneziani* 10, 1968, 705-720.

dakis, σ. 6, 9 σημ. 1, 11 σημ. 3, 30, 31 σημ. 1, 96), *Stamatiados* (ἀντί Stamatiadis, σ. 42 σημ. 1, 96), *Fedonos Bouboulidis* (ἀντί Fedon, σ. 96), *Henry Pernod* (ἀντί Hubert Pernot, σ. 27, 96), *Michel Richard* (ἀντί Marcel Richard, σ. 96). Ἡ Ἱστορική καὶ Ἐθνολογική Ἑταιρεία μεταφράζεται: *Società Storica ed Etnica* (ἀντί Etnologica, σ. 6 σημ. 3), ὁ τίτλος «Οἱ Μανιάται εἰς Ζάκυνθον»: *I Mani a Zante* (ἀντί Mainoti, σ. 34 σημ. 1). Ὁ Κουντουριώτης γίνεται *Condouriotis* (σ. 41), καὶ ὁ Costantino, *Re dei Greci*, πού υπογράφει τὸ νομοθετικὸ διάταγμα τοῦ 1916, ἀναφέρεται στὸν πίνακα ὀνομάτων προσώπων ὡς *Costantino II* (1), *Re di Grecia*. Ὅσο γιὰ τὸν Καποδίστρια, ὁ ἀναγνώστης πληροφορεῖται ὅτι ἄλλος εἶναι ὁ *Giovanni Capodistria* καὶ ἄλλος ὁ *Giovanni Antonio Capodistria* (σ. 95). Ὁ τουρισμὸς καὶ τὰ πνεύματα τῶν ἐλληνικῶν λέξεων σπάνια τηροῦνται σωστά: τῶν βιβλιοθηκῶν (σ. 37 σημ. 1), νομάρκης (σ. 16), ἐπάρχαι (σ. 16), τοῦ Ἀρχείου, Ἐπιθεώρηση, Ἐθνολογικῆς (σ. 37 σημ. 1, 3), τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ ... (σ. 34 σημ. 1).

Τὸ βιβλίον διαιρεῖται σὲ τέσσερα μέρη: Α΄) Ἀπαρχές καὶ ἐξέλιξη (σ. 3-6), Β΄) Διοργάνωση (σ. 9-12), Γ΄) Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους καὶ τοπικά Ἀρχεῖα (σ. 15 - 48). Τὸ τρίτο μέρος περιλαμβάνει: 1. Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους (σ. 15-21), 2. Ἀρχεῖα Ἑπτανήσου (σ. 23-40), 3. Ἀρχεῖα τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου Πελάγους (σ. 41-45), 4. Ἀρχεῖα Πελοποννήσου καὶ Ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος (σ. 47-48). Δ΄) Νύξεις γιὰ τὴ νομοθεσία (σ. 51-56). Ἀκολουθοῦν σὲ παράρτημα τὰ σχετικὰ μὲ τὰ Ἀρχεῖα νομοθετικὰ διατάγματα τῶν ἐτῶν 1914, 1916, 1939, 1944, μεταφρασμένα στὰ ἰταλικά (σ. 59-92). Ἡ ἐργασία κλείνει μὲ δύο πίνακες, ὀνομάτων τόπων (σ. 93-94) καὶ ὀνομάτων προσώπων (σ. 95-96).

Οὐσιαστικά δηλ., ἂν ἀφαιρέσουμε τὴ μετάφραση τῶν νομοθετικῶν κειμένων, καὶ σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία, τὴν ὀργάνωση καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν ἀρχείων καλύπτουν 56 σελίδες. Ὡς πρὸς τὴν κλιμάκωση τῶν ἀρχείων, παρατηροῦμε ὅτι ὁ συγγρ. χρησιμοποιοῦ κριτήρια γεωγραφικά, πράγμα πού μπορεῖ νὰ ἐξυπηρετῇ τὸν ξένο ἐρευνητῆ, ἀλλὰ δημιουργεῖ παράλληλα μερικὰ προβλήματα. Π.χ. τὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Κρήτης ἐξετάζεται μαζὶ μὲ τὰ ἀρχεῖα τῶν αἰγαιοπελαγίτικων νησιῶν. Ἄν ὅμως ὁ συγγρ. ἔπαιρνε ὡς βάση γιὰ τὴν ἀπαρίθμηση τῶν ἀρχείων τὴ χρονολογία ἰδρύσεώς τους, καὶ σκόπελοι δὲν θὰ ὑπῆρχαν καὶ ἡ εἰκόνα τῆς ὀργανώσεως τῶν ἀρχειακῶν ὑπηρεσιῶν θὰ ἦταν πιὸ ἀκριβής. Μιὰ δευτέρα παρατήρηση εἶναι ὅτι τὰ ἀρχεῖα δὲν δηλώνονται μὲ τὴν ἐπίσημη ὀνομασία τους, ἀλλὰ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ νησιοῦ ἢ τῆς πόλεως ὅπου βρίσκονται. Τὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Κρήτης ὀνομάζεται π.χ. Ἀρχεῖο Χανίων, τὸ Ἡπειρωτικὸ Ἀρχεῖο, Ἀρχεῖο Ἰωαννίνων, τὸ Ἀρχεῖο Μακεδονίας, Ἀρχεῖο Θεσσαλονίκης, τὸ Δωδεκανησιακὸ Ἀρχεῖο, Ἀρχεῖο Ρόδου κτλ. Μὲ τὴν αὐθαίρετη αὐτὴ ἀλλαγὴ τῆς ἐπίσημης ὀνομασίας δημιουργεῖται σύγχυση, πού θὰ μπορούσε ν' ἀποφευχθῆ, ἂν σημειωνόταν σὲ παρένθεση ἡ ἔδρα τοῦ ἀρχείου. Ὁ ἀναγνώστης, τέλος, διαπιστώνει ὅτι ὁ συγγρ. ἀγνοεῖ—ἢ δὲν κρίνει ἀναγκαῖο νὰ παραθέσῃ—τις ἐκδόσεις τοῦ ἀρχειακοῦ ὕλικου καὶ διάφορες ἐργασίες καταλογογραφῆσεως πού ἔγιναν ἀπὸ ἀρχαιοφύλακες τοπικῶν ἀρχείων. Ἀπουσιάζουν π.χ. οἱ μελέτες τοῦ Α. Σιγάλα καὶ τοῦ Ι. Βασδραβέλλη γιὰ τὰ ἀρχεῖα τῆς Μακεδονίας, τὸ ὄνομα τοῦ Α. Λιγνοῦ, πρωτεργάτη γιὰ τὴν ἴδρυση τοῦ ἀρχείου τῆς Ὑδρας, καὶ ἡ ἐργασία τοῦ Α. Θεοσοπούλου (ἀρχαιοφύλακα πού συνέταξε εὐρετήριο τῶν νοταρίων τῆς Κεφαλληνίας). Ἐπίσης πουθενὰ δὲν

γίνεται μνεία για τις εκδόσεις του Γ. Βλαχογιάννη ή για τα «Δημοσιεύματα της Βιβλιοθήκης των Γενικών Ἀρχείων του Κράτους».

Τὸ περιεχόμενο τῶν ΓΑΚ παρέχεται σὲ τρεῖς σελίδες, χωρὶς νὰ τηρῆται καμμιά εἰδολογικὴ ἢ χρονολογικὴ σειρά¹. Μεγάλες ἀρχεϊακὲς ἐνότητες (Καποδιστριακὸ Ἀρχεῖο, Ἀρχεῖο τοῦ Ἀγῶνος, Ἀρχεῖο Ἀλ. Μαυροκορδάτου) μνημονεύονται ἀτελῶς, χωρὶς πάντοτε σαφῆ μεταξὺ τους διάκριση, κι ἐνῶ σημαντικὲς κατηγορίες ἐγγράφων (Φιλικὴ Ἐταιρεία, Ἀρχεῖο τοῦ τέως Ταμείου Ἀνταλλαξίμων, Ἀρχεῖο Μέσης Ἀνατολῆς Ἐμμ. Τσουδεροῦ) παραλείπονται, ἀναφέρονται ἀντίθετα μικρότερες ἀρχεϊακὲς συλλογές (λ.χ. ἡ συλλογὴ Γ. Χώτζη, ὁ ὁποῖος δύσκολα ἀναγνωρίζεται μεταγραμμένος σὲ *Hoziis*, ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Αὐστριακοῦ ὑποπροξένου στὴν Πρέβεζα Στεφάνου Σανσοπούλου—τὸ ὄνομα ἀπουσιάζει—μὲ τις τουρκικὲς καὶ ἑλληνικὲς ἀρχές τῶν ἐτῶν 1826-1831). Ἡ ἀρχεϊακὴ μονάδα τοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἀγῶνος διασπᾶται, μὲ ἀποτέλεσμα τὰ ἐγγράφα τὰ σχετικὰ μὲ τὰ Μινιστέρια νὰ ἀναφέρονται χωριστὰ σὲ δύο διαφορετικὲς σελίδες (σ. 18 καὶ 19). Δὲν διευκρινίζεται ἐπίσης, ἂν ἓνα ἀρχεῖο εἶναι ταξινομημένο, ἀταξινόμητο ἢ βρίσκεται στὸ στάδιο τῆς ταξινομήσεως, πληροφορία πού θὰ διευκόλυνε καὶ θὰ κατατόπιζε τὸν μελετητή. Ὅσο γιὰ τὴ συλλογὴ Γ. Βλαχογιάννη, αὐτὴ περιῆλθε στὰ ΓΑΚ τὸ 1952 ἀπὸ δωρεὰ τῆς ἀδελφῆς του Ἀγγελικῆς καὶ ὄχι τὸ 1947 «donata dalle sue sorelle».

Τὸ κεφάλαιο γιὰ τὰ ΓΑΚ κλείνει μὲ ἓνα φτωχὸ σημεῖωμα γιὰ τὶς ἀρχεϊακὲς συλλογές τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, τοῦ Μουσείου Μπενάκη, τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας καὶ τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν. Καμμιά μνεία οὔτε καὶ γιὰ τὰ δύο γνωστὰ ἀρχεῖα, τῶν Ἀγωνιστῶν καὶ τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, πού σώζονται στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη καὶ στὸ Μουσεῖο Μπενάκη. Ἀλλὰ καὶ γενικότερα καμμιά ἀναφορὰ στὶς ἀρχεϊακὲς συλλογές τῆς Γενναδεῖου Βιβλιοθήκης, τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, τῆς Ριζαρείου Σχολῆς, τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας καὶ τόσων ἄλλων δημοσίων καὶ ἰδιωτικῶν ἰδρυμάτων.

Σὲ δύο ἢ τρεῖς γραμμὲς περιορίζεται ὁ συγγρ. γιὰ νὰ περιγράψῃ τὸ περιεχόμενο τῶν ἀρχείων τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου Πελάγους. Στοιχειώδης ἡ περιγραφή («ἐνδιαφέρουσα συλλογὴ δημοσίων ἐκκλησιαστικῶν καὶ νοταριακῶν ἐγγράφων», σ. 43) καὶ ἀνεπαρκὲς σὲ πολλὰ λήμματα ἢ δῆλωση τῆς χρονολογικῆς ἐκτάσεως τῶν ἐγγράφων. Στὸ σχετικὸ μὲ τὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Κρήτης κεφάλαιο ἀναφέρεται σὲ ὑποσημείωση (σ. 44 σημ. 1) ὅτι τὸ ἀρχεϊακὸ ὕλικὸ τῆς βενετοκρατίας μεταφέρθηκε τὸ 1669 ἀπὸ τὸν Morosini στὴ Βενετία. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ «Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Κρήτης» ἔχει μετατραπῆ σὲ «Ἀρχεῖο Χανίων» καὶ ἡ παραπομπὴ γίνεται σ' αὐτό, ἡ πληροφορία εἶναι παραπαισιωχτικὴ, γιατί ὁ ἀναγνώστης νομίζει ὅτι μεταφέρθηκαν στὴ Βενετία καὶ τὰ ἀρχεῖα τοῦ διαμερίσματος Χανίων. Εἶναι ὅμως γνωστὸ ὅτι ἀπὸ τὸ πολύτιμο ἀρχεῖο τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης, πού ἀπόκειται σήμερα στὰ Κρατικὰ Ἀρχεῖα τῆς Βενετίας, λείπει ἀκριβῶς τὸ τμήμα ἐκεῖνο πού ἀφορᾷ στὸ διαμερίσμα Χανίων. Στὸν πίνακα τῶν Ἀρχείων τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος δὲν περιλαμβάνεται τὸ τοπικὸ Ἀρχεῖο Αἰγίου, πού περιέχει 10.000

1. Βλ. *Τὰ περιεχόμενα τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους*. Εἰσαγωγή - ἐπιμέλεια - εὔρετήριο Κων. Δικμάντη, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1972.

περίπου ἔγγραφα τῶν Λόντου-Μεσσηνέζης. Κατατοπιστικὸ καὶ ὡς πρὸς τὴν ἱστορία καὶ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον εἶναι τὸ κεφάλαιον ποῦ ἀναφέρεται στὰ Ἑπτανησιακὰ Ἀρχεῖα. Ἐδῶ καὶ ἡ γλῶσσα τῶν ἐγγράφων εἶναι προσιτὴ στὸν συγγρ. καὶ ἡ ἰταλικὴ βιβλιογραφία πλούσια. Σωστὲς ἐπίσης οἱ παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὴν ὀργάνωση τῶν ἑλληνικῶν ἀρχειακῶν ὑπηρεσιῶν.

Στὴν ὀρολογία τῆς ἀρχαιονομίας («ὁδηγός») εἶναι τὸ χρηστικὸ ἔργο ποῦ ἔχει προορισμὸ νὰ διευκολύνῃ τὴ γνώση τοῦ ἀρχείου¹. Ἡ μελέτη τοῦ R. Guèze, χωρὶς νὰ ἔχη τοὺς φιλόδοξους στόχους τοῦ καταλόγου ἢ τοῦ ὁδηγοῦ, ἀνήκει πάντως στὴν κατηγορία ἐκείνη τῶν ἐγχειριδίων ποῦ εἶναι χρήσιμα στὴν ἀρχειακὴ ἔρευνα. Ἡ εἰκόνα ὅμως τῶν Κρατικῶν Ἑλληνικῶν Ἀρχείων δὲν θὰ δινόταν μὲ περισσότερη σαφήνεια, πληρότητα καὶ ἀκρίβεια, ἂν οἱ Ἴταλοι ζητοῦσαν, κοντὰ στὴν τόσο πλούσια ἀρχειακὴ παράδοση καὶ πείρα τους, καὶ τὴν ἑλληνικὴ συνεργασία;

ΧΡΥΣΑ Α. ΜΑΑΤΕΖΟΥ

Antonin Bartoňek, Classification of the West Greek Dialects at the Time about 350 B.C., ἐκδ. Academia, Πράγα 1972. 8ο, σσ. 240.

Ὁ κ. Α. Bartoňek εἶναι ἓνας νέος Τσεχοσλοβάκος γλωσσολόγος πολὺ γνωστὸς στὸν διεθνῆ ἐπιστημονικὸν κόσμον γιὰ τὴν ἐνασχόλησή του μὲ τὰ προβλήματα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ γιὰ τὴν δραστηριότητά του γιὰ τὴν προώθηση τῆς ἔρευνας τῆς μυκηναϊκῆς γραφῆς καὶ γλώσσας, λιγότερο ὅμως γνωστὸς στὴν Ἑλλάδα, ἂν ἐξαιρέση κανεὶς ἓναν πολὺ περιορισμένον κύκλον εἰδικῶν. Ἔχει ἀσχοληθῆ σὲ πολλὰ καὶ σοβαρὰ μελέτες καὶ ἄρθρα μὲ τὰ προβλήματα τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν διαλέκτων καὶ πρωτοστάτησε στὴν ὀργάνωση τοῦ Μυκηναϊκοῦ Συμποσίου τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1966 στὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Brno μὲ συμμετοχὴ πολλῶν προσωπικοτήτων, καὶ στὴν ἔκδοση τῶν πρακτικῶν τοῦ Συμποσίου ἐκείνου στὴν σειρὰ τῶν ἐκδόσεων τοῦ πανεπιστημίου (*Studia Mycenaea. The Mycenaean Symposium*, Brno - April 1966, edited by Antonin Bartoňek, Universita J.E. Purkyne, Brno 1968, σσ. 262) σὲ ἓναν τόμον ποῦ περιέχει 21 ἀνακοινώσεις, συζητήσεις καὶ δύο παραρτήματα (Dialectal Classification of Mycenaean in the Opinion of Various Scholars, σσ. 155-210, καὶ Μυκηναϊκὴ Βιβλιογραφία τῶν Ἀνατολικῶν χωρῶν, σσ. 211-252). Ἐνα κομψὸ βιβλίον τοῦ συγγρ., πρὸ ἐκλαϊκευτικῶν καὶ εἰκονογραφημένου (*Slata Egeis* = Ἡ χρυσὴ Αἰγαίδα, 1969) ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἱστορικὴ, ἀρχαιολογικὴ καὶ πολιτιστικὴ παρουσίαση τῆς αἰγαιακῆς περιοχῆς καὶ τῆς Ἑλλάδας στὴν κρητομυκηναϊκὴ καὶ ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ, καὶ εἶχε ἐξαιρετικὴ ἐκδοτικὴ ἐπιτυχία στὴν Τσεχοσλοβακία.

Ἀπὸ τίς πολλὰς μελέτες του γιὰ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ διαλεκτολογία ἀναφέρουμε τίς πρὸ πρόσφατες καὶ τίς πρὸ σημαντικὰς, οἱ ὁποῖες καὶ ἔχουν ἐκδοθῆ σὲ βιβλία: *Development of the Long-Vowel System in Ancient Greek Dialects* (Brno 1966, ἔκδοση τοῦ Πανεπιστημίου, σσ. 200) καὶ αὐτὴν μὲ τὴν

1. Βλ. *L'Archivio delle civiltà* (Libro dei giorni italiani, anno XVIII), Milano 1969, σ. 142.

ὅποια κυρίως θὰ ἀσχοληθοῦμε: *Classification of the West Greek Dialects at the Time about 350 B.C.* (Πράγα 1972, ἔκδοση τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν, σσ. 240). Τὰ δυὸ βιβλία ἀλληλοσυμπληρώνονται ἢ, θὰ ἔλεγε κανεὶς, τὸ δευτέρου ἀποτελεῖ ἓνα ἀναπτυγμένο καὶ ἐξειδικευμένο κεφάλαιο τοῦ πρώτου. Πράγματι ὑπάρχει στὸ *Development* ἓνα γενικότερο κεφάλαιο (11. Classification of the Greek Dialects according to their Long-Vowel Systems by 350 B.C., σσ. 149-156), στὸ ὁποῖο ἐπιχειρεῖται ἡ κατάταξη ὄλων τῶν ἐλληνικῶν διαλέκτων· ὑπάρχουν ἕμως ἐπίσης στὸ νεώτερο βιβλίο συχνές ἀναφορές στὸ προγενέστερο καὶ χρησιμοποιοῦνται ἢ καὶ ἐπανορθώσεις τῶν συμπερασμάτων του. Ὁ συγγρ. πιστεύει ὅτι ὀρισμένα φαινόμενα μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν τὴν βάση γιὰ τὸν ἀκριβέστερο προσδιορισμὸ τῶν συγγενειῶν ἢ διαφορῶν μιᾶς μεγάλης κατηγορίας ἀρχαίων ἐλληνικῶν διαλέκτων, τῶν δωρικῶν (οἱ ὅποιοι ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ γεωγραφικὴ τους θέση στὴν ἐλληνικὴ χερσόνησο ὀνομάζονται καὶ δυτικῆς) καὶ τῶν ὑποδιαλέκτων ἢ ἰδιωμάτων τὰ ὅποια ξεχωρίζουν μέσα σ' αὐτές. Τὸ χρονικὸ σημεῖο 350 π.Χ. ἔχει διαλεχθῆ, γιὰ τὴν ἐποχὴ καὶ οἱ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες εἶναι περισσότερες καὶ τότε ἀρχίζουν οἱ συγκεντρωτικὲς κινήσεις τοῦ ἑλληνισμοῦ—πολιτικῆς, πολιτιστικῆς καὶ γλωσσικῆς—οἱ ὅποιοι μὲ διαφορετικὸ ποσοστὸ συμμετοχῆς τῶν διαλέκτων προ-παρασκευάζουν τὴν Κοινὴ γλῶσσα· αὐτὴ μὲ τὴν σειρὰ τῆς ἐπεηρεάζει ἀργὰ τὴν ἀρχικὴ μορφή τῶν διαλέκτων ἀπὸ τὶς ὅποιοι προῆλθε.

Ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ καὶ πιὸ ἐκτεταμένα φαινόμενα εἶναι ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὸ *η* καὶ *ει*, *ω* καὶ *ου* (*α* καὶ *αι* σὲ μερικὲς δωρικῆς διαλέκτους) καὶ ἡ ἀρχικὴ ἢ δευτερογενὴς παρουσία ἢ ἀπουσία τους (*ἡμί*, *εἰμί* < *εσμί*, *τούς*, *τὼς* (*τόνς*, *πᾶσα*, *παῖσα* < *παντ-ja*, κ.ο.κ.) σὲ ὀρισμένη ἐποχῇ, ὥστε νὰ γίνῃ δυνατὴ ἀπὸ τὴν μιὰ ἢ καλύτερη ταξινόμηση τῶν διαλέκτων μὲ βάση τὶς ὁμοιότητες καὶ τὶς διαφορές, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἢ παρουσία τῆς φωνητικῆς τους καταστάσεως σὲ κάποιαν χρονικὴ περίοδο, ἢ τῆς ἐξελιξέως τους ἀπὸ περίοδο σὲ περίοδο.

Τὰ θέματα αὐτὰ ἔγιναν πιὸ ἐπίκαιρα στὶς τελευταῖες δεκαετίες μὲ τὴν διάδοση τῶν νεώτερων γλωσσολογικῶν μεθόδων, οἱ ὅποιοι ἀσχολοῦνται περισσότερο μὲ τὴν δομὴ τῆς γλώσσας συγχρονικά, καὶ ἐπεκτείνονται πρὸς πολλὰ μυστικὰ τῆς συγκροτήσεως τῆς λέξεως καὶ τοῦ λόγου, κυρίως ἕμως μὲ τὴν ἀποκρυπτογράφηση (1953), ἀπὸ τὸν Michael Ventris, τῆς γραμμικῆς γραφῆς Β καὶ τὴν διαπίστωση ὅτι ἡ γλῶσσα τῶν πινακίδων ποὺ εἶχαν βρεθῆ στὰ ἀνάκτορα τῆς Κνωσοῦ καὶ Πύλου πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο (στὶς Μυκῆνες, Θῆβες καὶ σὲ ἄλλα μυκηναϊκὰ κέντρα, ὕστερα ἀπ' αὐτὸν) εἶναι ἐλληνικὴ καὶ πάει νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς *μυκηναϊκὴ* (γλῶσσα ἢ διάλεκτος;).

Τὸ ὅτι ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα δὲν μποροῦσε νὰ ἀρχίξῃ μὲ τὰ ὀμηρικὰ ποιήματα στὴν Ἑλλάδα οὔτε μὲ τὶς φτωχὲς ἐπιγραφὲς τοῦ 8ου (;) ἢ 7ου αἰώνα, ἀλλὰ πολὺ νωρίτερα, τὸ ὅτι ἔπρεπε νὰ μιλιέται σὲ εὐρύτατες περιοχὲς καὶ στὴν ἐλληνικὴ χερσόνησο καὶ στὰ νησιά, ἀπὸ τὴν Μακεδονία ὡς τὴν Κύπρο, αὐτὸ ἔπρεπε νὰ θεωρῆται αὐτονόητο σύμφωνα μὲ τὴν ἱστορία τῶν ἐλληνικῶν φυλῶν, τῶν ἀποικισμῶν, καὶ σύμφωνα μὲ τὶς παραδόσεις οἱ ὅποιοι ἔφταναν βασιὰ στὴν προϊστορικὴ ἐποχῇ. Ἰσχυρότατες ἐνδείξεις ἦταν ἐπίσης οἱ συγγενεῖς ἀνάμεσα στὴν ἀρχαία Μακεδονικὴ διάλεκτο καὶ τὶς αἰολικῆς, αὐτῶν μὲ τὴν ἀρχαδική, αὐτῆς μὲ τὴν κυπριακὴ καὶ τῆς τελευταίας—ἔστω καὶ μὲ πολὺ λίγα δεδομένα—μὲ τὴν ἀρχαία Μακεδονικὴ, πράγμα ποὺ μᾶς ὀδηγεῖ ἀναμφι-

σβήτητα στους Ἀχαιούς-Μυκηναίους, και—χρονικά—πρὶν ἀπὸ τὴν δωρική εἰσβολή ἢ διείσδυση. Τὸ ὅτι ὅμως οἱ πινακίδες Β ἔπρεπε νὰ εἶναι γραμμένες σὲ ἑλληνική γλώσσα αὐτὸ δὲν ἦταν αὐτονόητο. Ὑπῆρχαν χωρὶς ἀμφιβολία και ἄλλες γλώσσες στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο πρὶν ἀπὸ τὸ 1200 π.Χ., ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Ὅμηρος γιὰ τὴν Κρήτη (τ 175 κ.έ.) κι ὁ Θουκυδίδης γιὰ ὀρισμένες ὄρεινές περιοχές (4, 109,4).

Αὐτὴ ἡ διαπίστωση γιὰ τὸν ἑλληνικὸ χαρακτήρα τῆς γλώσσας τῶν πινακίδων Β, παρὰ τὶς διαφορές ἐπιφυλάξεις και τὴν λίγη πρόοδο πού σημειώθηκε μετὰ τὶς πρώτες και βασικὲς ἀνακρινώσεις και ἐργασίες τῶν Μ. Ventris και J. Chadwick, ὀδήγησε ὡστόσο σὲ σημαντικὲς ἀναθεωρήσεις τῆς γλωσσικῆς καταστάσεως κατὰ και μετὰ τὴν μυκηναϊκὴ ἐποχὴ, και πολλὲς θεωρίες ἀπὸ πολλοὺς γλωσσολόγους (Risch Ruiperez, Adrados, Georgiev, Palmer κτλ.) ἔχουν διατυπωθῆ, οἱ ὁποῖες ἀκόμα βρίσκονται σὲ ρευστὴ κατάσταση, ἐπηρεάζουν ὅμως τὴν ἐκτίμησή μας γιὰ τὸν τύπο τῶν ὕστερα ἀπὸ τὴν μυκηναϊκὴ ἐποχὴ και τὴν ἀφίξη τῶν Δωριέων γλωσσικῶν γεγονότων, γιὰ τὸν τρόπο τῆς ἀναμειξέως παλιότερων και νεώτερων στοιχείων στὶς διαφορές περιοχῆς, γιὰ ἐνδεχόμενα ἀρχαιότερα ὑπολείμματα σὲ μερικὲς ἀπ' αὐτὲς και γιὰ ἄλλα τέτοια προβλήματα πού ἡ λύση τους δὲν εἶναι εὐκόλη. Μέσα σ' αὐτὴν τὴν ρευστότητα εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὴ ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν ἀρχική και πιθανότατα πιὸ σωστὴν ἀποψη ὅτι ἡ αἰολο-αρκαδο-κυπριακὴ—θὰ πρόσθετα και ἀρχαιομακεδονικὴ—διάλεκτος, με τὴν ὁποία ἔχει κοινὰ και τὸ ὑπόστρωμα τῆς ὀμηρικῆς γλώσσας, στηρίζεται και διασώζει, με τήρηση τῶν ἀναλογιῶν, τὴν παλιότερη μυκηναϊκὴ γλωσσικὴ και διαλεκτικὴ κατάσταση. Σήμερα ἡ κίνηση εἶναι γιὰ τὴν ἀποδοχὴ μιᾶς συγγένειας τῆς μυκηναϊκῆς διαλέκτου με τὴν ἀρχικὴ ἰωνοαττικὴ ὀμάδα, δὲν εἶμαι ὅμως πολὺ βέβαιος ἀν τὰ στοιχεῖα πού στηρίζουν αὐτὴν τὴν ἀποψη μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὀριστικά.

Ὁ συγγρ. ὑποστηρίζει μιὰν ἐνδιάμεση θεωρία (σ. 19), πού κλίνει περισσότερο πρὸς τὴν πρώτη ἀποψη. Στὸ 2ο κεφάλαιο ἐξιστορεῖται τὸ πρόβλημα τῆς διαιρέσεως τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν διαλέκτων ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐποχὴ, συζητοῦνται οἱ ἀπόψεις τῶν ἀρχαίων και νεωτέρων και ἐντοπίζεται ἡ ἔρευνα στὶς δωρικές ἢ δυτικὲς διαλέκτους. Τὸ θέμα πού τὸν ἐνδιαφέρει εἶναι, πέρα ἀπὸ τὶς θεωρητικὲς ἢ τὶς ἐπιφανειακὲς και τὶς ἱστορικὲς μαρτυρίες, νὰ ξαναερευθεοῦν τὰ ἐνδεχόμενα ἐνωτικὰ ἢ διαχωριστικὰ στοιχεῖα και νὰ ἐλεγχοῦν ἂν τὰ τελευταῖα ὀφείλονται σὲ νεωτεριστικὲς ἀπόπειρες τῆς κάθε διαλέκτου, ὀπότε θὰ εἶναι δυνατὴ ἡ συγκρότηση ἐνὸς πίνακα πού νὰ δείχνη πότε ἔγιναν οἱ νεωτερισμοὶ (3ο κεφ., σσ. 49-65). Ἔτσι ἐπιχειρεῖται ἕνας καλύτερος καθορισμὸς τῶν σχέσεων π.χ. τῆς ἡλειακῆς ἢ τῆς ἀγαϊκῆς διαλέκτου πρὸς τὶς Δυτικὲς ἢ τὶς Βορειοδυτικὲς (ὁ συγγρ. βρίσκει διαφορές (σ. 58), δὲν ἀποκλείει ὅμως ἀρχαιότερη συγγένεια με τὴν αἰτωλικὴ, δυτικολοκρικὴ, φωικὴ (σ. 63, 65), ἀκριβέστερη ἐπισήμανση τῶν διαλέκτων Αἰτωλίας, Ἀκαρνανίας, Ἠπείρου, Λοκρίδας (ἀνατολικῆς και δυτικῆς), Ἀργείας (ἀνατ. και δυτ.), Μεγαρικῆς, Λακωνικῆς, Κρητικῆς, νησιωτικῆς (Ρόδου - Μ. Ἀσίας), και τῶν σχέσεων τῶν διαλέκτων τῶν ἀποικιῶν πρὸς τὶς διαλέκτους τῶν μητροπόλεων, σχέσεων πού δὲν εἶναι πάντα ἀπόλυτα θυγατρικὲς (4ο και 5ο κεφ., σσ. 66-95).

Στὰ ὑπόλοιπα κεφάλαια (6ο-11ο, σσ. 96-222) ὁ συγγρ. ἐπιχειρεῖ τὴν κατάταξη τῶν φαινομένων, τὴν κατάρτιση πινάκων, τὴν συζήτηση και συστηματοποίηση τῶν παρατηρήσεων και τὴν ἐξαγωγή συμπερασμάτων, ὅπου αὐτὸ

είναι δυνατό. Είναι δύσκολο να δώσουμε λεπτομερειακή περιγραφή αυτής τῆς λεπτόλογης ἐργασίας χωρίς να ἐπεκταθοῦμε πολὺ καὶ χωρίς να ἀδικήσουμε τὴν ἐπιμέλεια τοῦ συγγραφέα. Ὁ Bartoňek ἐργάζεται με φρόνηση καὶ προσοχή, εἶναι κάτοχος καὶ τοῦ ὕλικου καὶ τῆς μεθόδου καὶ κινεῖται με ἄνεση μέσα στὰ δύσκολα προβλήματα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς διαλεκτολογίας. Ἡ μόνη μεθοδολογικὴ παρατήρηση ποὺ μπορεῖ νὰ γίνῃ εἶναι ὅτι ὁ κ. Bartoňek πολὺ λίγες φορές ἀντιμετωπίζει τὸ πρόβλημα τῆς προφορᾶς φθόγγων καὶ διφθόγγων. Καὶ εἶναι μὲν σωστὸ ὅτι ὅταν σὲ μίαν διάλεκτο βρίσκουμε τὴν ἴδια ἐποχὴ ἓνα *ω* καὶ ἓνα *ου*, ἓνα *η* ἢ *ει* κτλ., αὐτὰ θὰ πρέπη νὰ ἀντιπροσωπεύουν διαφορετικούς φθόγγους, ἐπομένως μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε ἰκανοποιητικὴ τὴν ταύτιση τοῦ συμβόλου καὶ τοῦ φθόγγου. Αὐτὸ ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ἰσχύῃ πάντοτε καὶ ἰδίως ὅταν τὰ ἴδια σύμβολα χρησιμοποιοῦνται δια-διαλεκτικά, ὅποτε μποροῦν νὰ καλύπτουν διαφορετικὲς φωνητικὲς ἀξίες (π.χ. *εο-ευ* σ. 149, *ξένΦος-ξένος*, *ξημος*, σ. 101, 127, 147, κτλ.)¹, καὶ ἰδίως σὲ ὅλους τοὺς ἀττικοὺς καὶ ἰωνικοὺς τύπους οἱ ὁποῖοι ἐγνώρισαν τὸ *F*, τὸ ὁποῖο δὲν γράφεται πιά στὴν ἱστορικὴ ἐποχὴ, ἐνσωματώθηκε ὅμως τὶς περισσότερες φορές στὴν προφορὰ: π.χ. *βῶς,βοῦς* = *βοF-ς* (τί προφορὰ ἔχει αὐτὸ τὸ *ω* ἢ *ου* σὲ σχέση με τὰ *ω* ἢ *ου* ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἀναπληρωματικὴ ἔκταση π.χ. *(τόνος;)*). Εἶναι ὅμως πιθανὸ ὅτι οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς δὲν θὰ ἐπηρέαζαν οὐσιαστικὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐργασίας τοῦ συγγρ., ἢ ὁποία εἶναι μιὰ ἐμπεριστατωμένη καὶ νηφάλια ἔκθεση τῶν γεγονότων καὶ ἀποτελεῖ μαζί με τὸ *Development* σημαντικὴ συμβολὴ στὴν καλύτερη γνωριμία μας με τὶς ἀρχαῖες ἐλληνικὲς διαλέκτους.

A. Γ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ

Basil G. Mandilaras, Studies in the Greek Language. Some Aspects of the Development of the Greek Language up to the Present Day, Athens 1972. 80, σσ. 243.

Μὲ τὸν γενικὸ τίτλο *Studies in the Greek Language* ὁ συγγρ., βοηθὸς ἔδρας κλασσικῆς φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο τῶν Ἀθηνῶν, μᾶς παρουσιάζει μιὰ σειρά ἀπὸ ἑπτὰ ὁμιλίες τοῦ², ποὺ ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἀναφέρονται—καὶ αὐτὸ εἶναι ἰδιαίτερα εὐχάριστο—στὴν κοινὴ νέα ἐλληνικὴ. Θὰ πρέπη, ὥστόσο, νὰ ποῦμε εὐθὺς ἐξαρχῆς ὅτι θὰ θέλαμε κάπως οὐσιαστικότερο τὸ περιεχόμενον τῶν γλωσσικῶν αὐτῶν μελετημάτων³.

Τὰ θέματα με τὰ ὁποῖα ἀσχολήθηκε ὁ συγγρ. εἶναι με τὴν σειρά τὰ ἀκόλουθα:

1. Βλ. Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ *M. Τριανταφυλλίδη*, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 438.

2. Πρόκειται κυρίως γιὰ ὁμιλίες ποὺ δόθηκαν στὴ Νοτιοαφρικανικὴ Ἐνωσὴ ὕστερα ἀπὸ πρόσκληση τοῦ South African Hellenic Educational and Technical Institute (Αὐγούστος - Σεπτέμβριος 1971).

3. Τὰ κείμενα τῶν ὁμιλιῶν δημοσιεύονται χωρίς ἀλλαγές. Σημειώνουμε πάντως ὅτι ἡ ἔκδοση παίρνει χαρακτῆρα περισσότερο ἐπιστημονικὸ με τὴν προσθήκη σημειώσεων καὶ πινάκων.

1. *Confusion of Aorist and Perfect in the Language of the Non-Literary Greek Papyri* (σσ. 9-21)¹. Πρόκειται για ανακοίνωση στο 13ο Διεθνές Συνέδριο των Παπυρολόγων (Marburg, 3 Αύγ. 1971)². 'Ο συγγρ. αναφέρει ότι έρευνήσε 1200 παπυρικά κείμενα που αντιπροσωπεύουν τις κυριότερες κατηγορίες των μη φιλολογικῶν παπύρων. 'Από γλωσσική άποψη τὰ κείμενα αυτά παρουσιάζονται σε δύο μορφές: τὴν ἐπίσημη (τῶν ἐγγράφων) καὶ τὴ λαϊκή (τῶν ιδιωτικῶν ἐπιστολῶν). 'Η διαβεβαίωση ὡστόσο ὅτι ὁ διαχωρισμὸς αὐτὸς «can be regarded as in a way analogous to modern Greek purified (katharevousa) and spoken (demotic)» εἶναι, τὸ λιγότερο, παρακινδυνευμένη.

'Αφοῦ ἐκθέση τὰ αἷτια πὺν προκάλεσαν, κατὰ τὴ γνώμη του, τὴ σύγχυση τῶν δύο χρόνων, ὁ συγγρ. καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ (μονολεκτικὸς) παρακείμενος χάρθηκε «for the simple reason that the aorist could be adapted to the verbal system more readily than the perfect» (σ. 21). 'Η ἄποψη αὐτὴ ἔχει βέβαια πραγματικὸ ἀντίκρισμα, ἀλλὰ χρειάζεται, νομίζω, κάποια ἐρμηνευτικὴ ἀνάπτυξη.

2. *The New Testament and Papyri. A Comparative Study of Some Linguistic Phenomena* (σσ. 22-50)³. 'Η ἐργασία χωρίζεται (μὲ κάποια ἀσυνέπεια) στὰ ἀκόλουθα τμήματα: Phonology - Morphology - Verb (Morphology) - Verb (Meaning and Usage). 'Η συγκριτικὴ παραβολὴ τῶν κειμένων ἀποδεικνύει ἀναμφίβολα γλωσσικὴ συγγένεια. 'Ο συγγρ. δὲν ἀρνεῖται ἐντελῶς τὸ ἐνδεχόμενο ἐβραϊκῶν ἐπιδράσεων στὸ κείμενο τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἀλλὰ παρατηρεῖ δικαιολογημένα ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπη νὰ εἶναι κανεῖς σήμερα πολὺ ἐπιφυλακτικὸς (σ. 27).

Σχετικὰ μὲ τὴ χρῆση τοῦ μλλ. ὀριστικῆς στὴ θέση τῆς προστακτικῆς (σ. 24-25) θὰ πρέπη νὰ παρατηρηθῆ ὅτι ἔχει «ἐπαυξητικὴ» δύναμη (πρβ. στὰ νέα ἑλληνικά: *περιμένε με ἔδῳ* - *θὰ μὲ περιμένῃς ἔδῳ*). 'Η ἐπιθυμία τοῦ λέκτη παρουσιάζεται ἔτσι περισσότερο «ὀριστικὴ». Τὰ οὐ φανεύσεις κτλ. τῶν δέκα ἐντολῶν ἐκφράζουν, νομίζω, μὲ «ὑψηλὴ» καὶ ἔχουν μὴν ἀπλὴ ἀπαγόρευση.

Στὴ σ. 35 λέγεται «the ending -ετε was not developed». 'Εδῶ θὰ πρέπη νὰ σημειωθῆ ὅτι σὲ πολλὰ νεοελληνικά ἰδιώματα, ἔπως π.χ. τὸ κυθηραϊκὸ, ἡ κατάληξη αὐτὴ ἔχει διασωθῆ.

Τὰ σχετικὰ μὲ τὴ σημασία τῶν χρόνων στὴν Καινὴ Διαθήκη καὶ τοὺς παπύρους (σ. 37) δὲν ἔχουν ἰδιαίτερη ἀποδεικτικὴ ἀξία, γιὰ τὸ λόγο ὅτι ἀποτελοῦν κοινὰ καὶ σταθερὰ γνωρίσματα τῆς ἑλληνικῆς ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ὡς σήμερα.

Τὰ λεγόμενα στὴ σ. 42 σχετικὰ μὲ τὴ σημαντικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ *ἔλεγον* καὶ τὸ *εἶπον* δὲν μᾶς πείθουν. Στὴν ἴδια σελίδα λέγεται ἀκόμη: «The basic meaning of the aorist is the simple reporting of some action in the past»· εἶναι ἐν τούτοις γνωστὸ ὅτι ἡ βασικὴ σημασία τοῦ ὀριστοῦ εἶναι αὐτὴ πὺν ἀναφέρεται στὸ ποῖον τῆς ἐνεργείας.

1. 'Ἐχει δημοσιευθῆ καὶ ἑλληνικά στὴν *ΕΦΣΑ* 21, 1970-71, 291-303.

2. Στὴν ανακοίνωσή του αὐτὴ ὁ συγγρ. ἀναφέρεται σὲ ὀρισμένα συμπεράσματα τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς του *Moods and Tenses of the Greek Non-Literary Papyri* (Oxford University Press 1969).

3. Τὸ κείμενο αὐτὸ ἔχει δημοσιευθῆ (ἑλληνικά) καὶ στὴν *Ἀθηρᾶ* 71, 1970, 130-164.

Νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ θεωρήσωμε τὸν παρακείμενο «a kind of combination of the aorist and the present» (σ. 47). Αὐτὸ φαίνεται καθαρότερα παρακάτω (σ. 49), ὅταν ὁ συγγρ. ὀδηγήται ἀναπόφευκτα στὸν ἀκόλουθο (ἀρνητικὰ δέξιμωρο) ὀρισμὸς: «The pluperfect expresses a momentary and at the same time continuous action, that is to say it combines the meaning of the aorist with that of the imperfect».

3. *Some Aspects of the Language Question in Greece* (σσ. 51-69). Πρόκειται γιὰ μιὰ (σύντομη) ἱστορικὴ καί, κατὰ κάποιον τρόπο, «ἀπὸ περιωπῆς» ἐπισκόπηση τοῦ προβλήματος. Ὑπάρχουν ἐδῶ ἄφθονα παραθέματα μὲ πολὺ διδακτικὸς διαλογισμὸς. Οἱ λόγιοι ποὺ ἀνθολογοῦνται εἶναι μὲ τὴ σειρά οἱ: Σοφριανός, Μοισιόδαξ, Καταρτζής, Λάμπρος Φωτιάδης, Χριστόπουλος (ἰδιαιτέρως ἀξιανάγνωστος), Βηλαράς καὶ Κοραΐς. Τὴν ἐργασία συμπληρώνει μιὰ ἀρκετὰ χρήσιμη ἐπιλογή βιβλιογραφίας.

Τὰ σχετικὰ μὲ τοὺς δύο παράγοντες-κλειδιὰ τοῦ προβλήματος (tradition and reality) στὴ σ. 52 καὶ ἰδίως τὸ συμπέρασμα τῆς σ. 53 («So I think that what will lead to a correct solution of the problem is the adaptation of tradition to contemporary reality») δὲν ἔχουν ἰδιαιτέρη διαύγεια καὶ πολὺ φοβοῦμαι ὅτι τοποθετοῦν τὰ πράγματα σὲ λαθεμένη (γλωσσολογικὰ) βάση.

4. *The Language of the Modern Greek Folk Songs* (σσ. 70-87). Τὸ περιεχόμενον τοῦ μελετήματος αὐτοῦ εἶναι μᾶλλον ἀπογοητευτικόν· ὅλα ὅσα λέγονται ἀναφέρονται ἀποκλειστικὰ στὴ φωνολογία καὶ εἶναι κοινότατα. Δὲν ὑπάρχει τίποτα σχεδὸν ποὺ νὰ ἀνήκει εἰδικὰ στὴ γλώσσα τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν. Πρόκειται γιὰ μιὰν ἀπλὴ ἀπαρίθμηση γνωστῶν φωνητικῶν ἐξελίξεων τῆς ἑλληνικῆς.

Στὰ εἶδη τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν δὲν ἀναφέρονται οἱ παραλογές. Ἐκτὸς βέβαια ἀνκατατάσσονται στὰ «comic songs, which portray ardent love-affairs, jealous husbands, conjugal infidelity, unfortunate lovers, in short the predominant subjects of New Comedy» (σ. 71). Ἀλλὰ ἡ θεματογραφία αὐτῆ ἀνήκει μᾶλλον σὲ ποιήματα μὲ ἡμιλαϊκὸ-ἡμιλόγιο χαρακτήρα (ρίμες), καὶ ἔχι στίς «παραλογές», ποὺ ἔχουν, νομίζω, ἀποδοθῆ στὰ ἀγγλικά μὲ τὸν ἕρο narrative (ἢ legendary) songs. Σχετικὰ μὲ τὰ λεγόμενα γιὰ τὰ συμφωνικὰ συμπλέγματα μ, ν- κ, π, τ / β, γ, δ (σ. 78) παρατηροῦμε ὅτι τὸ ἀνδρας καὶ τὸ (ἐ)ντροπή δὲν εἶναι ἐξομοιώσιμα.

Οἱ γραφές στὸ Νᾶδη, γιοφύρι νῆθεμέλιων, Βλαχοῦλα νῆροβόλαε, κτλ. (σ. 80) εἶναι, νομίζω, ἀδικαιολόγητες (πρβ. στὸν Ἄδη, γιοφύρι εθεμέλιων, Βλαχοῦλα-ν-ἔροβόλαε). Ἐξἄλλου, οἱ παραπομπές τὸ ἀστήθι (E. 77, 13), τὸ ἀχείλι (E. 126, 1), ὁ ἀράθυμος (E. 80, 21), ὁ γρήγορος (E. 65, 20) τῆς σελ. 81 δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουν τὸ ἄρθρο.

5. *John Psichari and his Contribution to the Modern Greek Language* (σσ. 88-108). Πρόκειται γιὰ μιὰ ὄραία, γενικὰ, παρουσίαση τῆς προσωπικότητος καὶ τῶν γλωσσικῶν κηρυγμάτων τοῦ Ψυχάρη. Γλωσσολογικὰ σωστὴ εἶναι, ἐξἄλλου, τὶς περισσότερες φορές, ἡ κριτικὴ τοποθέτηση τοῦ συγγρ. ἀπέναντι στὴν καθαρεύουσα. Ὁ τελικὸς παραλληλισμὸς εἶναι ὡστόσο ἄστοχος, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε σφαλέρως: «It is well known that the beauty of Greece is due to the irregular morphology of her landscape. It is the same with

her language. In both these departments if anyone dares to flatten everything, then Greece as a place, and equally the Greek language, will lose the variety which is the characteristic feature of both» (σ. 108).

Ἡ βιβλιογραφία πού συμπληρώνει τὴ μελέτη ἔχει μερικὲς ἀσυνέπειες (κυρίως στὸν κατάλογο τῶν ἔργων τοῦ Ψυχάρη). Σημειώνουμε: (σ. 189) Ἄγνη («The Pure Maiden» [!]-ἄλλοῦ: Ἄγνι' [=Agnès]), Ἡ ἄρρωστη δούλα καὶ τὸ καλὸ κορίτσι («The Sick Maid-servant and the Nice Girl»)-ἄλλοῦ: (σ. 107) «The Sick Slave-Woman», Δύο τριαντάφυλλα τοῦ Χάρου («The Roses of Death»), Στὸν ἴσκιό τοῦ πλατάνου (χωρὶς ἀγγλικὴ μετάφραση τοῦ τίτλου) κτλ.

6. *Kazantzakis and Language* (σσ. 109-133). Τὸ ζωηρὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Καζαντζάκη γιὰ τὴ δημοτικὴ, οἱ γλωσσικὲς του ἰδέες (ὄχι πάντα ἐπιστημονικὰ ὀρθές) καὶ κυρίως τὸ πάθος του γιὰ τὶς λέξεις, παρουσιάζονται ἐδῶ ἀνάγλυφα. Ἡ ἐπιλογὴ τῶν παραθεμάτων ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ μεγάλου συγγραφέα ἔγινε μὲ πολλὴ ἐπιτυχία. Ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέρον ἔχουν ἐδῶ τὰ παραθέματα πού δείχνουν τὰ αἰσθήματα τοῦ Καζαντζάκη ἀπέναντι σὲ ὁμοϊδεάτες ὅπως ὁ Ψυχάρης, ὁ Βλαστός, ὁ Πάλλης καὶ ὁ Τριανταφυλλίδης. (Στὴν τελευταία περίπτωση γίνεται αἰσθητὴ ἡ διάσταση ἀνάμεσα στὸ λογοτέχνη καὶ στὸ δάσκαλο).

Τὸ μελέτημα αὐτὸ ἀποτελεῖ, κατὰ τὴ γνώμη μας, τὸ καλύτερο μέρος τοῦ βιβλίου.

7. *The Language of Kazantzakis* (σσ. 134-170). Ἡ ἐργασία χωρίζεται στὰ ἀκόλουθα τμήματα: Phonology, Changes in consonantal clusters, Morphology, Compound words, New words, Rare or unusual words, Words and expressions from the Cretan dialect, Loan-words, Kazantzakis and ancient Greece.

Καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ στὸ μελέτημα ἀριθ. 2, ἡ διάταξη τῆς ὕλης δὲν μᾶς φαίνεται ἰδιαίτερα ἱκανοποιητικὴ. Ἀλλὰ τὸ πιὸ ἀπογοητευτικὸ εἶναι ὅτι ὁ συγγρ. προσπαθεῖ νὰ μᾶς ἀποδείξῃ (χωρὶς νὰ χρειάζεται) ὅτι ἡ γλώσσα τοῦ Καζαντζάκη εἶναι ἀντιπροσωπευτικὴ τῆς κοινῆς¹, καὶ ὄχι νὰ μᾶς φανερώσῃ, ὅπως περιμέναμε, τὴν ἐκφραστικὴν ἰδιορρυθμίαν τῆς². Ἐξἄλλου, εἶναι λυπηρὸ τὸ ὅτι ὀρισμένες διαπιστώσεις δὲν ἐπεκτείνονται ἐρμηνευτικά.

Ἡ προτίμηση τοῦ Κ. σὲ τύπους ὅπως *ζουλεύω*, *κρούσταλλα*, *ξουρισμένα*, *σούρνεται*, *τρούπωξε* κτλ. (σ. 137) ἴσως ὀφείλεται σὲ ἐπιδίωξη λαϊκότερου ὕφους³. Σὲ μιὰν ἄλλη περίπτωση θὰ πρέπει νὰ δοῦμε στὴ γλώσσα τοῦ Καζαντζάκη λαϊκὰ στοιχεῖα τῆς «δημοτικῆς τῶν διανοουμένων», π.χ. *πνέμα*, *ἀπαγορευμένη*, *περιτυλιμένη*, κτλ. (σ. 138-9) ἢ ποιητικὸς (κυρίως) τύπος, ὅπως *ἔτρωε*, *γῆλιος* κτλ. (σ. 139).

1. Ἡ προκαταβολικὴ διαβεβαίωση «one can say that the language of Kazantzakis, seen especially in the light of his prose writings, offers the best reflection of the modern Greek idiom» (σ. 134) φαίνεται πάντως κάπως ὑπερβολικὴ.

2. Αὐτὸ γίνεται ἢ πολὺ σπάνια, (νομίζω δὺο φορὲς μόνο), ἢ ἐντελῶς συμπτωματικά, ἢ καὶ λαθεμένα, ὅπως στὴν περίπτωση ὅπου ἡ χρῆση παράλληλων τύπων ἀναφέρεται ὡς χαρακτηριστικὸ τῆς γραφῆς τοῦ Καζαντζάκη (σ. 135 κ.ά.), ἐνῶ εἶναι κάτι κανονικὸ καὶ κοινότατο.

3. Ὅπως ὑπάρχουν, ἀντίστροφα, καὶ λόγια στοιχεῖα σὲ καθαρὰ λαϊκὲς ἐκφράσεις.

Στὴ σ. 149 ἡ ρημ. κατάληξη *-αι* ὀνομάζεται κακῶς «uncontracted».

Σχετικὰ μὲ τὶς νέες λέξεις (σ. 160 κ.έ.), θὰ πρέπη νὰ σημειωθῇ ὅτι πραγματικὰ νέες εἶναι αὐτὲς ποὺ ἔχουν εὐρηματικὸ χαρακτήρα καὶ ὄχι αὐτὲς ποὺ «θὰ μπορούσαν νὰ ὑπάρχουν». Ἐξάλλου, ἡ σχετικὴ ἀναφορὰ στὸ ἀκατάλληλο λεξικὸ τῆς «Μορφωτικῆς Ἑταιρείας» (σ. 162) εἶναι κάπως ἄστοχη, ἂν ὄχι ἀκατανόητη.

Τὰ σχετικὰ μὲ τὸ σχηματισμὸ τοῦ παρατατικοῦ σὲ *-αγα* (σ. 151) δὲν ἀποδίδουν ἀκριβῶς τὰ πράγματα. Βέβαια, ὑπάρχει ἡ παραπομπὴ στὸν Χατζιδάκι (*MNE*, 1, σ. 48), ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ ἡ ἐρμηνεῖα ἀφήνει κάποιον κενό¹.

Τὰ ἀρίφνητος, *γυχανεμίζομαι* κτλ. (σ. 164) θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ θεωρηθοῦν ποιητικὰ (ἀντὶ ἰδιωματικὰ). Ἐξάλλου ἡ φράση «δύο μεγάλα παράθυρα ἔδιναν στὸ δρόμο» (σ. 165) ἀποτελεῖ μᾶλλον ξενισμὸ (ἀπὸ τὰ γαλλικὰ) καὶ ὄχι (κρητικὸ) ἰδιωματισμὸ. Σημειώνουμε, μὲ τὴν εὐκαιρίαν αὐτή, ὅτι θὰ μπορούσε κανεὶς εὐκόλα νὰ ἀνιχνεύσῃ γαλλικὲς ἐπιδράσεις στὴ γλῶσσα τοῦ Καζαντζάκη (ὅπως καὶ στὴ γλῶσσα τοῦ Φυχάρη).

Ὁ προσαρτημένος πίνακας «of consonantal sounds in modern Greek» (στὸ τέλος τῶν Σημειώσεων) ἔχει ἀμφίβολη χρησιμότητα.

Ε. Σ. ΣΤΑΘΗΣ

Ἰωάννου Πετρώφ, τοῦ ἐκ Μόσχας φιλέλληρος, Περίδοξος κλεφτουριά τῆς Μακεδονίας [βιογραφίαι 28 κλεφταρματολῶν τῆς]. Εἰσαγωγὴ μετὰ καταλόγου τῶν ἀνεκδότων ἔργων τοῦ Πετρώφ, προσθήκη καὶ ἐπιμέλεια Γ. Χ. Χιονίδης, Ἐκδόσεις Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1972. 80 μ., σσ. 220, 10 πίν.

Τὸ ἔργο τοῦ Ἰωάννου Πετρώφ «Περίδοξος κλεφτουριά τῆς Μακεδονίας» πρέπει νὰ τὸ τοποθετήσουμε μέσα στὸν τελευταῖο ἐκδοτικὸ πυρετὸ λογίων καὶ ἐκδοτῶν νὰ δημοσιέψουν ὅλο τὸ ἀδημοσίευτο ἢ καὶ δημοσιευμένο ἔργο του, ποὺ τὸ ἀνακάλυψαν» ἐδῶ καὶ λίγα χρόνια γιὰ δεύτερη φορὰ (πρβ. καὶ Χιονίδης σ. 9, σημ.). Στὴν εἰσαγωγὴ του ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἐκδόσεως κ. Χιονίδης, ἀφοῦ μιλήσῃ γιὰ τὰ δημοσιευμένα ἔργα τοῦ Πετρώφ (γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του γενικὰ βλ. Πετρώφ I., *Ἱστορικὸς Ἀτλας τοῦ Εἰκοσιένα*, Ἀνατύπωση, Εἰσαγωγὴ Γ. Βαλέτα, Ἀθήνα 1921, σ. 11α-114α), δημοσιεύει ὕστερα ἕναν κατάλογο τῶν χειρογράφων μὲ τὰ ἀνέκδοτα ἔργα του. Τὰ χειρόγραφα αὐτὰ ἀποτελοῦν τρία πρόχειρα δέματα καὶ τὰ ἔχουν καταχωρίσει στὸ σχετικὸν κατάλογο τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς μὲ ἀριθμ. 294, 294α καὶ 294β (σσ. 10-17). Μαζί μὲ τὴν περιγραφή τῶν χφ ὁ κ. Χιονίδης δίνει ἀναλυτικὰ καὶ τὸ περιεχόμενό τους. Ἡ «Περίδοξος κλεφτουριά τῆς Μακεδονίας» περιέχεται στὸ χφ 294α καὶ μιλάει γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση εἴκοσι ὀχτῶ κλεφτῶν καὶ ἀρματολῶν Μακεδόνων ἢ ποὺ κατὰγονται ἀπὸ ἄλλα μέρη, ἔδρασαν ὁμῶς στὴ Μακεδονία.

Πρὶν περάσῃ ὁ Πετρώφ στὶς βιογραφίες τῶν κλεφτῶν καὶ τῶν ἀρματολῶν, κάνει μιὰ ἱστορικὴ εἰσαγωγὴ (πρόλογο τῆ λέγει αὐτὸς) στὸ θεσμὸ τῆς

1. Ἡ ὀλοκληρωμένη ἐρμηνεῖα βρίσκεται, κατὰ τὴν γνώμη μας, στὴ σύνθεση τῶν ἀπόψεων τοῦ Χατζιδάκι καὶ τοῦ Kretschmer (*Der heutige lesbische Dialekt*, Βιέννη 1905, σ. 331-2).

κλεφτουριάς και δέχεται πώς αυτή ξεπετάχτηκε σαν «θεός άπομηχανής» (σ. 33), για να αγωνιστή «ὕπὲρ πίστεως και πατρίδος». Ἐμεῖς ὡστόσο σήμερα ξέρουμε πώς ἡ κλεφτουριά εἶναι μιὰ μορφή αὐτοάμυνας τοῦ Γένους ἐνάντια στὸν Τούρκο κατακτητὴ ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή πού κατάχτησε αὐτὸς τὴ Μακεδονία (1383-1430). (βλ. Ι. Βασδραβέλλη, *Ἄρματολοι και Κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονίαν*, ἔκδοσις Β', Θεσσαλονίκη 1970, καθὼς και σχετικὴ βιβλιοκρισία στὰ *Μακεδονικά* 11, 1971, 425-435). Ἀκόμα και ὁ Παπαρρηγόπουλος μὲ τίς ἐλάχιστες πηγές πού μπορούσε νὰ ἔχη στὴν ἐποχὴ του μιλάει κατηγορηματικὰ πὼς «... οἱ δὲ κλέφται παρήχθησαν ἐξ αὐτῆς τῆς πρώτης ἡμέρας τῆς κατακτήσεως» (Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ἔκδοσις Β', ἀνατύπωση τῶν «Ἑλληνικῶν Γραμμάτων», Ἀθήνα 1964, σ. 567). Τὸ θεσμὸ τῶν ἀρματολῶν πάλι ὁ Πετρώφ τὸν ἀνάγει στὰ βυζαντινὰ χρόνια και τὸν σχετίζει μὲ τὸ θεσμὸ τῶν ἀπελατῶν (σ. 38). Ἀλλὰ οἱ ἀπελάτες, θεσμοὶς βυζαντινός, ἦταν φρουροὶ τῶν συνόρων, ἐνῶ οἱ ἀρματολοί, θεσμοὶς τῆς Τουρκοκρατίας, ἦταν προπάντων Ἕλληνες και τοὺς μεταχειρίστηκαν οἱ Τούρκοι, για νὰ φυλάγουν τὰ ντερβένια (τὰ στενά), ὥστε νὰ περνοῦν τὰ караβάνια και νὰ μὴν τὰ ληστεύουν οἱ κλέφτες. Τοὺς ἀρματολοὺς τοὺς μεταχειρίζονταν οἱ Τούρκοι ἀκόμα και για νὰ κυνηγοῦν τοὺς κλέφτες, ὅσες φορές αὐτοὶ οἱ τελευταῖοι τοὺς γίνονταν ἐπικίνδυνοι. Συνεχίζοντας ὁ Πετρώφ νομίζει πὼς οἱ κλέφτες ἦταν πρώτα ἀρματολοὶ (σσ. 40-41).

Ἀπὸ τίς εἴκοσι ὀχτῶ αὐτὲς βιογραφίες πού δίνει ὁ Πετρώφ ἄγνωστα ἱστορικὰ στοιχεῖα προσφέρουν μονάχα οἱ ἐννιά. Αὐτὲς εἶναι: τοῦ Τόσκα (5, 49-53), τῶν Λαζαίων (6, 60-70), τοῦ Ἀλεξάνδρου (13, 80-82), τῶν Καρατάσηδων (14, 82-97), τοῦ Σταθᾶ (18, 124-129), τοῦ Νικοτσάρα (25, 140-175), τῶν Καπλάνηδων (26, 175-179), τοῦ Ὀλύμπιου (27, 179-190) και τοῦ Φαρμάκη (28, 191-197). Ἀνάμεσα στὶς εἴκοσι ὀχτῶ αὐτὲς βιογραφίες εἶναι και οἱ βιογραφίες τοῦ Θύμιου Βλαχάβα (17, 100-124), πού δὲν ἔχει τὴ θέση του ἐδῶ, γιατί αὐτὸς ἔδρασε στὴ Θεσσαλία, ἀπὸ τὸν Ὀλυμπο και κάτω, και τοῦ Κολοκοτρώνη (24, 137-140) πού πολέμησε και αὐτὸς μὲ τὸν Βλαχάβα (σσ. 108-109) σαν πειρατὴς ἀπὸ τὸ Στρυμονικὸ κόλπο ὡς τὸν Ἑλλησποντο, ἀλλὰ ὄχι και στὸ μακεδονικὸ ἔδαφος. Ὁ Ζῶης Καπλάνης τέλος (26, 175-177) δὲν εἶναι κλέφτης ἢ ἀρματολὸς ἀλλὰ ἐθνικὸς εὐεργέτης ἀπὸ τὴν Ἠπειρο. Μονάχα ἀπόγονοι τοῦ Καπλάνη αὐτοῦ ἐγκαταστάθηκαν στὴ Μακεδονία και μὲ κέντρο τὴ Βέροια πολέμησαν σαν ἀρματολοὶ και στὴ Μακεδονία και στὴ Θεσσαλία.

Ἀλλὰ και οἱ ἄλλοι κλέφτες και ἀρματολοὶ (βλ. ἀρ. 1, 2, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 23) δὲν σημαίνει πὼς εἶναι μικρότεροι ἥρωες. Καὶ μονάχα πὼς ζοῦσαν στὴ μνήμη τοῦ λαοῦ τὸν περασμένο αἰῶνα, ὅταν διάφοροι ξένοι μάζευαν και δημοσίευαν σὲ συλλογές τὰ ἑλληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια, τὰ ἱστορικὰ και τὰ κλέφτικα, και μαζί μ' αὐτὰ και ὅποιες ἄλλες εἰδήσεις ἄκουγαν για τοὺς κλέφτες, εἶναι σημαντικό. Μερικοὺς κιόλας ἀπ' αὐτούς, ὅσο κι ἂν τὰ στοιχεῖα για τὴ ζωὴ τους, πού προσφέρει ὁ Πετρώφ εἶναι φτωχὰ, ὅπως π.χ. εἶναι ὁ Ξηρολιεβαδίτης (5, 57-60), ὁ Ρομφέης (7, 70-73), ὁ Σύρος (10, 76-78), ὁ Τζαχειλάς (12, 79-80), ὁ Μπιζιώτης (16, 99), τοὺς βρίσκουμε νὰ συνεργάζονται μὲ τὸ Βλαχάβα σὲ ὅλες τίς ναυμαχίες του στὸ Βόρειο Αἰγαῖο ἐνάντια στοὺς Τούρκους. Ἀλλὰ δίπλα στὸ Βλαχάβα δὲ μπορεῖ νὰ πολεμᾷ ἕνας τυχαῖος κλέφτης. Γι' αὐτὸ και μονάχα πού τοὺς κλέφτες αὐτοὺς ὁ Πε-

τρῶφ τοὺς ὑψώνει στὸ ἱστορικὸ προσκίηνιο ἔχει τὴ σημασία του. Ἐξάλλου μὲ τὸν καιρὸ ἴσως πλουτίσουμε τὶς εἰδήσεις μας καὶ γιὰ τοὺς ἄσημους, γιὰ τὴν ὥρα, αὐτοὺς κλέφτες καὶ ἀρματολούς. Οἱ τελευταῖες μάλιστα ἔρευνες γύρω ἀπὸ τὸ Εἰκοσιένα μὲ ἀφορμὴ τὰ 150 τοῦ χρόνια, ὅσο κι ἂν τὶς περισσότερες φορὲς τὰ κίνητρά τους εἶναι τοπικιστικά, ἄρχισαν ὥστόσο νὰ δίνουν τοὺς καρπούς τους: οἱ ἱστορίες ποὺ δημοσιεύουν διάφοροι λόγιοι γιὰ τὸν τόπο τους, ἔχουν πολλὰ στοιχεῖα καὶ γιὰ τοὺς κλέφτες καὶ τοὺς ἀρματολούς εἴτε ἀπὸ γραπτές πηγές εἴτε ἀπὸ τοπωνύμια εἴτε ἀπὸ λησμονημένες ἱστορικές παραδόσεις, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ λεξιλόγιο, ἀπὸ παροιμίες ἢ ἀπὸ παροιμακῆς φράσεις.

Βασικὴ πηγὴ γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Πετρῶφ στάθηκε τὸ κλέφτικο δημοτικὸ τραγούδι (πρβ. ἀρ. 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 17, 18, 19, 20, 25 καὶ 28), ποὺ κανένα τους ὥστόσο δὲν εἶναι ἀτόφιο δημοτικόν. Ὅλα εἶναι διασκευασμένα εἴτε μὲ προσθήκες μοτίβων ποὺ ἀνήκουν σὲ ἄλλα τραγούδια εἴτε μὲ στίχους προσωπικῶν ποιητῶν. (Βλ. προπάντων τὸ τραγούδι τῆς γυναίκας τοῦ Λιάκου, 5, 53 κτλ.). Τὴ διασκευή τους τὴ δείχνει, κοντὰ στὰ ἄλλα, καὶ ἡ μετρικὴ τους ἀνωμαλία.

Ἀπὸ τὰ κατὰλοιπὰ του (πρβ. Χιονίδης 8) βλέπουμε πὼς ὁ Πετρῶφ δὲν ἐνδιαφερόταν τόσο γιὰ τὴν ἀξιοπιστία τῶν πηγῶν του, μὰ καὶ αὐτὸ δὲν εἶχε τόση σημασία γιὰ τὸ σκοπὸ του, ὅσο νὰ συγκεντρώσῃ ὑλικόν, ποὺ θὰ τὸν βοηθοῦσε νὰ συνθέσῃ τὶς βιογραφίες τῶν κλεφτῶν. Γι' αὐτὸ κι ἐκμεταλλεύεται κάθε ἔντυπο ποὺ πέφτει στὰ χέρια του καὶ θὰ μπορούσε νὰ τοῦ προσφέρῃ εἰδήσεις σχετικές. Ἔτσι βλέπουμε νὰ μεταχειρίζεται χειρόγραφα ἀγωνιστῶν (5, 57), βιβλία (5, 53 — ὁ Πετρῶφ τὸ βιβλίον τοῦ Ν. Ἰγγλέση, *Τὰ ἀρματολίκια καὶ ὁ ἥρωας Νικοτσάρας*, φυλλάδιον Α', Ἀθῆναι 1884, τὸ ὀνομάζει χειρόγραφο 17, 102, 112 πρβ. καὶ 122, 26, 177, πρβ. καὶ τὸ διάλογο 27, 188), ἀπομνημονεύματα ἀγωνιστῶν (5, 57, 13, 82 καὶ 18, 129), ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ (5, 59, 17, 122) καὶ τὴν παράδοση (6, 62), ἀλλὰ καὶ τὴν ποίησιν τὴν προσωπικὴν (17, 100 κτλ.). Μιὰ ἄλλη πηγὴ εἰδήσεων γιὰ τὸν Πετρῶφ στάθηκαν καὶ τὰ ταξίδια του σὲ διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδος, ὅπου νόμιζε πὼς θὰ μπορούσε νὰ συγκεντρώσῃ στοιχεῖα γιὰ διάφορες μάχες εἴτε τοῦ Εἰκοσιένα εἴτε τῶν κλεφτῶν. Κι αὐτὴ εἶναι ἡ αἰτία, ὥστε νὰ κρατᾷ ἀποκόμματα καὶ ἀπὸ ἐπαρχιακῆς ἀκόμα ἐφημερίδες, ὅταν ἔβλεπε νὰ μιλοῦν γιὰ γεγονότα ἢ παραδόσεις, ποὺ δὲ μπορούσε νὰ τὶς ξέρῃ ἀπὸ ἄλλη πηγὴ.

Ἡ ἀξιοπιστία λοιπὸν τῶν πηγῶν του, τὸ ἐπίθετο τοῦ τίτλου *περίοδος*, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα ἐπίθετα, τὸ λεξιλόγιόν του γενικά, οἱ συχνῆς ἀποστροφές του (πρβ. σσ. 76, 97, 116, 120, 124 κτλ.) καὶ τὸ πανηγυρικόν του ὕφος καθορίζουν καὶ τὴν ποιότητα τοῦ ἔργου. Ὁ Πετρῶφ δὲν ἐνδιαφερόταν νὰ γράψῃ ἕνα ἱστορικὸ δοκίμιον, μὲ ὅλη τὴν ἐπιστημονικὴ αὐστηρότητα ποὺ χρειάζεται κάθε τέτοιο ἔργο, γιὰ τοὺς κλέφτες καὶ τοὺς ἀρματολούς. Ὁ βασικὸς του σκοπός, ποὺ κρύβεται πίσω ἀπ' ὅλ' αὐτά, εἶναι ἄλλος: μέσα στὰ πολιτικὰ γεγονότα ποὺ συνταράζουν τὴν Εὐρώπην στὸ δεῦτερον μισὸ τοῦ περασμένου αἰῶνα καὶ στὶς ἀρχές τοῦ δικοῦ μας (1850-1914) κι ἐκφράζουν τὶς βαθιές ζυμώσεις ποὺ γίνονται σ' ὀλόκληρον τὸ κοινωνικόν της ὑπόστρωμα, θέλει νὰ βοηθήσῃ τὴν Ἑλλάδα νὰ ὑπερασπιστῇ ἀποτελεσματικότερα τὶς ἐθνικῆς της διεκδικήσεις. Τὰ γεγονότα αὐτὰ ὁ Πετρῶφ, σὰν ἀξιωματικὸς τοῦ Ρωσικοῦ στρατοῦ στὴν ἀρχὴ καὶ σὰν δημοσιογράφος στὴ Μόσχᾳ ἀργότερα, τὰ παρακολούθησε μὲ ζωηρὸν ἐνδιαφέρον ἀπὸ κοντὰ. Ἐβλεπε πὼς οἱ μεγάλες εὐρωπαϊκῆς αὐτοκρατορίες

τῆς ἐποχῆς του τρύγιζαν τὰ χαντζάρια τους κι ἐτοιμάζονταν κρυφά καὶ φανερά νὰ ὀρμήσουν ἢ μιὰ ἐνάντια στὴν ἄλλη καὶ νὰ ξαναμοιραστοῦν τὴν Εὐρώπη, μιὰ καὶ σ' αὐτὸ τοὺς ἄνοιγε τὴν ὄρεξη τόσο πολὺ ἢ ἐτοιμοθάνατη Τουρκία. Γι' αὐτὸ καὶ προσπαθεῖ, μὲ τὸ γερὸ δημοσιογραφικὸ του ταλέντο καὶ μὲ τὸ πάθος τοῦ φλογεροῦ φιλέλληνα νὰ προβάλῃ τὶς διεκδικήσεις αὐτὲς παντοῦ μὲ τὶς ἐφημερίδες, μὲ τὶς διαλέξεις καὶ μὲ τὰ βιβλία. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸν κιόλας ἐγκαταλείπει τὴν πατρίδα του καὶ κατεβαίνει στὴν Ἑλλάδα (1882), γιὰ νὰ μπορέσῃ νὰ τῇ βοηθήσῃ ἀποτελεσματικότερα. Ὅταν λοιπὸν τοποθετήσουμε τὴ δρᾶση τοῦ Πετρώφ μέσα σ' αὐτὰ τὰ ἱστορικὰ πλαίσια, θὰ μπορέσουμε νὰ ἰδοῦμε καὶ τὶς πρώτες καταβολὰδες καὶ τοῦ συγγραφικοῦ του ἔργου, ἀλλὰ καὶ τὴ φιλελληνικὴ του δρᾶση θὰ ἐξηγήσουμε. Μέσα στὰ ἴδια ἱστορικὰ πλαίσια πρέπει νὰ τοποθετήσουμε καὶ τὸ ἔργο του *Περίοδος κλεφτουριά τῆς Μακεδονίας*. Μὲ τὸ ἔργο του αὐτὸ ὁ Πετρώφ θέλει νὰ πλουτίσῃ τὴν ἐπιχειρηματολογία του γιὰ τοὺς φιλελληνικοὺς του σκοποὺς, ἀλλὰ, μ' ὅλο τὸ πλούσιο φαινομενικὰ ὕλικό του, στὸ βάθος ἔχει δημοσιογραφικὴ προχειρότητα. Σημειῶνω ἐδῶ ἓνα, δυὸ τέτοια παραδείγματα: «ὁ παραμείνας ἐν τῇ κοίτῃ του Ἑλληνισμός, ὁ γνωστός ὑπὸ τὸ ποιητικὸν ὄνομα ἀρματωλῶν καὶ κλεφτῶν» (σ. 33), «ὡς τέλειον τύπον τοῦ ἀληθοῦς κλέφτου μὲ ὅλας τὰς ἀρματωλικὰς ἀρετὰς» (σ. 50), «ἐκ τινων χειρογράφων ... ἀποφαίνεται» (σ. 61). Ἀνεξάρτητα ὡστόσο ἀπὸ τὶς πηγές του καὶ τοὺς σκοποὺς τοῦ Πετρώφ, ποὺ εἶχε καὶ μὲ τὸ ἔργο αὐτό, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ προτερήματα καὶ τὰ ἐλαττώματά του, ἀνεξάρτητα ἀκόμα ἀπὸ τὸ γεγονὸς πῶς σήμερα ἢ ἱστορικὴ ἔρευνα ἔχει φωτίσει τὰ περισσότερα προβλήματα γύρω ἀπὸ τὴν κλεφτουριά καὶ τὸν ἀρματολισμὸ Ἡ *Περίοδος κλεφτουριά τῆς Μακεδονίας* παραμένει ἓνα ἔργο ἀξιόλογο.

Ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἔκδοσης ἐκτός ἀπὸ τὴν πολὺ καλὴ εἰσαγωγὴ του ποὺ κατατοπίζει τὸν ἀναγνώστη του σὲ ὅλα τὰ προβλήματα τοῦ ἔργου τοῦ Πετρώφ, τὴ βιογραφία τοῦ κάθε κλέφτη τὴν ἐνημερώνει καὶ μὲ ὅλη τὴ σύγχρονη σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἔτσι τὸ ἔργο κερδίζει ἀκόμα μεγαλύτερο ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον καὶ γιὰ τὸν ἀπλὸ ἀναγνώστη, ἀλλὰ πρῶτ' ἀπ' ὅλα γιὰ τὸν εἰδικὸ ἱστορικὸ, γιατί τοῦ δίνει συγκεντρωμένη μὲ τὸν πιὸ μεθοδικὸ τρόπο ὅ,τι θὰ χρειαζόταν ὁ ἴδιος καὶ χρόνο πολὺ καὶ κόπο μεγάλο γιὰ νὰ τὸ πετύχῃ. Καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ ὁ κ. Χιονίδης ἔκαμε τὸ ἔργο τοῦ Πετρώφ τὴν πιὸ σύγχρονη μελέτη γιὰ τοὺς κλέφτες καὶ τοὺς ἀρματολοὺς. Εἶναι ἀνάγκη ἡμῶς νὰ παρατηρήσουμε καὶ τὰ ἐξῆς: τοὺς στίχους τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, ποὺ μεταχειρίζεται ὁ Πετρώφ, ἔπρεπε νὰ τοὺς εἶχε ἀριθμήσει μέσα σὲ ἀγκύλες, γιὰ νὰ φαίνεται πῶς δὲν εἶναι τοῦ Πετρώφ, καὶ νὰ τὸ πῆ αὐτὸ στὴν εἰσαγωγὴ του, ὅπως ἔκαμε καὶ γιὰ τὸν θούριο τοῦ Ρήγα (σ. 26). Αὐτὸ τὸ ἐπέβαλλαν λόγοι τεχνικοί. Δὲν ἔπρεπε ἐπίσης νὰ διορθώσῃ κανένα λάθος του, ποὺ ἔκαμε ὁ Πετρώφ, γιὰ νὰ ξέρομε ποιὸς ἔχει τὴν εὐθύνῃ γι' αὐτό. Γιὰ τὴν αἰσθητικὴ τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, ὅπως καὶ κάθε ποιήματος, ἔχει σημασία ὁ κάθε φθόγγος. Ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Πετρώφ ἔπρεπε νὰ διορθώσῃ τὴν ὀρθογραφία ὀρισμένων λέξεων ποὺ καὶ τότε καὶ τώρα γράφονται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο. Τὰ ἄλλα, δὲν εἶναι δικὰ του λάθη, μὰ συνήθεια τῆς ἐποχῆς του. Ἐπειτα μπορεῖ ὀρισμένα λάθη—κατὰ τὴ δικὴ μας ἀντίληψη—νὰ ἐκφράζον τὴν προτίμησιν τοῦ συγγραφέα, ὅταν πρόκειται γιὰ λέξεις, ποὺ ἢ ὀρθογραφία τους εἶναι ἀμφίβολη. Ἐπρεπε ἐπίσης ὀρισμένους λέξεις νὰ τις ἀφήσῃ μὲ τὴν πολυτυπία τους (σ. 30), ὅπως τὶς βρῆκε στὸ κείμενο τοῦ Πετρώφ (ὅπως λ.χ. *Νιάουσα, Νιάουστα, Νάουσα*

κτλ.), γιατί η πολυτυπία αυτή έχει σχέση με τις πηγές του, γιατί δὲν ἔχουν κατασταλάξει ἀκόμα στὴν ἐποχὴ του σ' ἓναν τύπο καὶ γιατί ἡ πολυτυπία αὐτὴ θὰ ὀδηγήσῃ στὴ σωστὴ ἔτυμολογία τους. Ἐπειτα καὶ γιατί ἔχει τὴ σημασία τῆς γὰρ τὴν ἱστορία τῆς γλώσσας. Ἐτσι θὰ ἔλειπε καὶ τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, ποὺ δὲν ἔχει θέση κάτω ἀπὸ ἓνα νεοελληνικὸ κείμενο, ὅταν καὶ γιὰ τὰ ἀρχαῖα κείμενα, γιὰ ν' ἀλαφρώσουμε τὸ κριτικὸ τους ὑπόμνημα, ποὺ σ' αὐτὰ εἶναι ἀπαραίτητο, φροντίζουμε πολλὰ τους λάθη νὰ τὰ διορθώσουμε στὴν Εἰσαγωγὴ. Ἐδῶ θὰ ἤθελα νὰ προσθέσω ἀκόμα πὼς στὴ σ. 35 σωστὸ εἶναι τὸ ἀρηίφιλοι, ὅπως τὸ γράφει ὁ Πετρῶφ. Ἡ λέξη εἶναι ὀμηρικὴ (ἀρηί-φίλος = ἀγαπητὸς στὸν Ἄρη) καὶ σημαίνει τὸ γενναῖο πολεμιστὴ. Στὶς παρατηρήσεις του στὴν εἰσαγωγὴ γιὰ τὶς βιογραφίες ἔπρεπε νὰ παραπέμψῃ στὸ δημοσιευμένο κείμενο τοῦ Πετρῶφ καὶ ὄχι στὸ χειρόγραφο, γιατί αὐτὸ δυσκολεύει τὸν ἀναγνώστη.

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς δὲν μειώνουν καθόλου τὸ κύρος τῆς ἔκδοσης. Ἄντίθετα μάλιστα πρόκειται γιὰ μιὰ ἔκδοση ποὺ τιμᾷ καὶ τὸν ἐπιμελητὴ τῆς κ. Γ. Χιονίδη καὶ τὸν ἐκδότη τῆς κ. Π. Πουρναρᾶ.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΣΑΡΑΣ

Γ. Ι. Δεσπίνη, Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγορακρίτου, Ἀθήνα 1971. 4ο, σσ. ιζ', 248, πίν. 116.

«Αὐτὸ τὸ παράδοξο παρουσιάζει ἡ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς πλαστικῆς: ἐξαίρετα ἔργα ποὺ ἀγνοοῦμε τοὺς δημιουργοὺς των καὶ ἔραυστα ὀνόματα δημιουργῶν ποὺ χάθηκαν τὰ ἔργα τους». Στὴν καλύτερη περίπτωση κάποιον ἀνώνυμο ἔργο προσπαθοῦμε νὰ τὸ ἀποδώσουμε σὲ κάποιον ὀνομαστὸ τεχνίτη, στηριγμένοι σὲ τεχνοτροπικὲς ἀναλύσεις, ἀβέβαιες πολὺ συχνὰ καὶ ἀμφιλεγόμενες. Εἰδικὰ γιὰ τοὺς χρόνους τῆς κλασικῆς γενιᾶς τοῦ Φειδία καὶ τῶν μαθητῶν του ἡ μόνη γνώση μας εἶναι πὼς τὰ γλυπτὰ τοῦ Παρθενῶνα ἀνήκουν στὸ ἐργαστήριον τοῦ μεγάλου πλάστη, δηλαδὴ στὸν ἴδιον, στοὺς ἀμεσους καὶ ὀνομαστούς μαθητὲς του, τὸν Ἀγοράκριτον, τὸν Ἀλκαμένην, τὸν Κολώτην καὶ σὲ ἄρκετους ἄλλους ἀνώνυμους τεχνίτες. Οὔτε τοῦ ἴδιου τοῦ Φειδία οὔτε τῶν μαθητῶν του μᾶς σώθηκε κανένα (ἢ σχεδὸν κανένα) πρωτότυπο ἔργο· ὅ,τι ξέρουμε ἀπὸ τὴν καλλιτεχνικὴ τους παραγωγὴν τὸ ὀφείλουμε στὴ φιλολογικὴ παράδοση καὶ στὰ ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα τῶν ἔργων τους· ἀλλὰ οὔτε γι' αὐτὰ εἴμαστε πάντοτε βέβαιοι ποῖο καὶ ποιοῦ ἔργο ἀποδίδουν.

Σὲ ὅποιον λοιπὸν ἀνοίγει τὸ βιβλίον τοῦ κ. Δεσπίνης, μὲ τὸν προσεγμένο ἀλλὰ συνάμα ὑποσχετικὸν τίτλον καὶ μὲ τὶς 250 μεγάλες σελίδες, μπαίνει ἀμέσως τὸ ἐρώτημα: ποῖα θὰ εἶναι ἡ ἀσφαλὴς ἀφετηρία γιὰ τὴν ἐρευνά του; Ἡ διάρθωση τῆς ὕλης μᾶς δίνει ἀμέσως τὴν ἀπάντησιν· τὸ βιβλίον χωρίζεται σὲ δύο μέρη καὶ τὸ πρῶτον (σσ. 1-110) ἔχει τὸν τίτλον: «Τὸ λατρευτικὸν ἄγαλμα τῆς Νέμεσης». Αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ἔργο ἀποτελεῖ τὴν στέρεα βάση γιὰ τὴν παραπέρα ἐρευνά τοῦ συγγρ., ποὺ θὰ ἀκολουθήσῃ στὸ 2ο μέρος (σσ. 111-232), καὶ ἡ «ἀνακάλυψις - ἀποκατάστασις» αὐτοῦ τοῦ ἔργου εἶναι τὸ θαυμάσιον ἐπίτευγμα καὶ ἡ βασικὴ συμβολὴ του στὴ μελέτη τῆς κλασικῆς πλαστικῆς.

Γνωρίζαμε ἀπὸ τὴν γραπτὴν παράδοση ὅτι στὸ ἱερὸν τῆς Νέμεσης στὸν Ραμνούνταν ὑπῆρχε λατρευτικὸν ἄγαλμα τῆς θεᾶς, ἔργο τοῦ Ἀγορακρίτου. Οἱ

άνασκαφές τῶν Dilletanti στὰ 1812/13 καὶ τοῦ Ν. Στάη (1890-92) ἀποκάλυψαν πολλὰ κομμάτια ἀπὸ τὸ ἄγαλμα, ἀλλὰ μονάχα ἓνα κομμάτι ἀπὸ τὸ κεφάλι, πὸν προσφέρθηκε τὸ 1820 στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο, ἦταν ὡς τὴν ἄνω γνωστὸ στοὺς μελετητές· τὰ ὑπόλοιπα κομμάτια εἶχαν μὲ τὸν καιρὸ λησμονηθῆ καὶ νομίζαμε ὅτι ἦταν ὀριστικὰ χαμένα. Ἔτσι οἱ προσπάθειες νὰ ἀναγνωρισθῆ ὁ τύπος τοῦ ἀγάλματος στηρίχθηκαν στὶς φιλολογικὲς μαρτυρίες καὶ στὴ φαντασία τῶν ἀρχαιολόγων, πὸν προχώρησε μὲ τὴ γνωστή, ἀλλὰ πολὺ ἐπικίνδυνη καὶ συχνὰ παραπλανητικὴ μέθοδο τοῦ τύπου, μὲ βάση ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα. Ἀπὸ τὴν πρώτη ὑποθετικὴ ἀναγνώριση τοῦ J. Six (1882) ὡς τὴν πρόσφατη τῆς B. Schlörb (1964) καὶ τοῦ B. Καραγιώργη (1964), ὅλες κινήθηκαν σὲ περιοχὲς πὸν τελικὰ ἀποδείχθηκαν ὀλότελα λανθασμένες· ἱστορικοὶ τῆς τέχνης ἀπὸ τοὺς πιὸ λαμπροὺς, ὁ Furtwängler καὶ ὁ Schrader, ὁ Schweitzer καὶ ὁ Schefold, ἀστόχησαν στὶς προσπάθειές τους. Καὶ ἡ περίπτωσις αὐτὴ, πὸν δὲν εἶναι ἡ μοναδική, πρέπει νὰ μᾶς διδάξῃ πὸς δὲν πρέπει νὰ ὑπερτιμοῦμε τὶς ἱκανότητές μας καὶ προπάντων νὰ μᾶς κἀνῃ ἐπιφυλακτικὸς γιὰ τὴ μέθοδο πὸν ἀκολουθοῦμε.

Ὁ κ. Δεσπίνης εἶχε τὴν ὀξυδέρκεια, πὸν εἶχε ἀσκηθῆ, μὲ τὴν ἀγάπη τῆς πλαστικῆς, στὴ γνώση τοῦ ὕλικου καὶ τὴ μεθοδικὴ του παρατήρησις, νὰ ξεχωρίσῃ στὸ Ραμνούντα μερικὰ θραύσματα πὸν τοῦ ἔδειξε ὁ φίλος του γλύπτης κ. Τριάντης. Ὅτι προέρχονταν ἀπὸ ἓνα μεγάλο ντυμένο ἄγαλμα ἦταν πρόδηλο· ὅτι μπορεῖ νὰ ἀνήκαν στὸ ἄγαλμα τῆς Νέμεσης ἦταν πολὺ πιθανό· ἀλλὰ ὅτι τὰ θραύσματα αὐτὰ τοῦ ἔφεραν στὸ νοῦ ἄλλα θραύσματα, πὸν εἶχε κάποτε δῆ στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, αὐτὸ τὸ καίριο στοιχεῖο, εἶναι κάτι πὸν ὀφείλεται στὴν προσωπικὴ του «σοφία», πὸν εἶναι καὶ γνώση καὶ εὐαισθησία καὶ ἀσκησις. Ἐρευνες στὶς ἀποθῆκες τοῦ μουσεῖου καὶ στὸν ἐρημικὸ χῶρο τοῦ Ραμνούντα, ἀναδίφρησις τῶν ἐκθέσεων τοῦ Β. Στάη καὶ ἄλλων παλιῶν ἐρευνητῶν ἐπιβεβαίωσαν τὴν ἀρχικὴ ὑπόνοια-ἐμπνευσή του ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ κομμάτια προέρχονται ἀπὸ τὸ χαμένο ἔργο τοῦ Ἀγορακρίτου. Ὁ κατάλογος τῶν θραυσμάτων τοῦ Ραμνούντα (I καὶ III, σ. 10-14 καὶ 83-100) ἔφτασε τὸν ἀριθμὸ 263, καὶ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (II καὶ IV, σ. 15-23 καὶ 101-103) τὸν ἀριθμὸ 64. Ἐχομε δηλαδὴ 327 κομμάτια, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὅποια κολλοῦσαν καὶ σχημάτισαν ἔτσι μεγαλύτερα σύνολα (τὸ μεγαλύτερο ἔχει ὕψος 0,80 μ.), ὅχι ὅμως πολὺ μεγάλα καὶ συνεχῆ μέλη τοῦ ἀγάλματος.

Ὁ δρόμος πὸν ἀκολούθησε ὁ κ. Δεσπίνης στὴ συνέχεια τῆς ἐρευνας εἶναι ὑποδειγματικὸς, αὐστηρὰ ἐπιστημονικὸς καὶ μεθοδικὸς, ἀλλὰ σύγχρονα ἓνας δρόμος πὸν ἀπαιτεῖ ὀξὺτατη ὄρασις, συνδυαστικὴ φαντασία καὶ πλατιά γνώση τῶν πραγμάτων. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι μὲ τὶς ἱκανότητες αὐτὲς ὁ συγγρ. θὰ μπορούσε νὰ φτάσῃ στὴν ἀναγνώριση τοῦ τύπου τοῦ ἀγάλματος καὶ νὰ ἐπισημάνῃ τὰ ρωμαϊκὰ του ἀντίγραφα. Ἡ καίρια διαπίστωσις του ἦταν ὅτι τὸ ἄγαλμα ἦταν ντυμένο μὲ ἱμάτιο καὶ χιτῶνα ζωσμένον καὶ μὲ ἀπόπτυγμα. Καὶ ἡ τύχη φαίνεται ὅτι παίξει κάποτε τὸ παιχνίδι τῆς. Τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ τύπου αὐτοῦ τὰ ἔξερε καλὰ ὁ κ. Δεσπίνης, γιὰ τὴν εἶχε συναντήσει σ' ἓνα ρωμαϊκὸ ἄγαλμα ἱέρειας ἀπὸ τὴ Μεσσήνη, πὸν τὸ εἶχε δημοσιεύσει τὸ 1966 (*Χαριστήριον εἰς Α. Κ. Ὀρλάνδον*, 220-238). Τότε εἶχε συγκεντρώσει ἑννέα ἀκόμη ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα τοῦ ἴδιου τύπου, ἀλλὰ εἶχε ταχθῆ μὲ τὴν ἀποψη ἐκείνων (Arndt, Brended) πὸν πίστευαν ὅτι πρόκειται γιὰ κλασικιστικὴ δημιουργία τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Αὐτὴ ἡ γνωστή του θεὰ ἦταν λοιπὸν

ή Νέμεση τοῦ Ἀγορακρίτου. Ἔτσι ἡ ἀναγνώριση ἔγινε εὐκολα καὶ ἡ ἐπιβεβαίωση τῆς ἀλήθειας πῆρε τὸ χαραχτήρα μαθηματικῆς ἀπόδειξης: τὰ πρωτότυπα κομμάτια βρίσκουν τὴ θέση τους (τὰ σημαντικότερα) στὶς ἀντίστοιχες θέσεις τῶν ἀντιγράφων, ὅπως πολὺ παραστατικά δείχνει ἡ ἀναπαράσταση τῶν τεσσάρων ὄψεων στοὺς πίνακες I-IV.

Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ὕστερα ἡ μελέτη προχωρεῖ μεθοδικὰ στὴν ἀντιμετώπιση ὅλων τῶν προβλημάτων· πρῶτα πρῶτα δίνεται ὁ κατάλογος τῶν γνωστῶν ἀντιγράφων (μὲ τὴν προσθήκη καὶ τοῦ 11ου τοῦ Ἐθν. Ἀρχαιολ. Μουσείου Ἀθηνῶν), ἀκολουθεῖ ἡ κριτικὴ καὶ ἡ χρονολόγησή τους, καὶ τέλος ἀναζητοῦνται παραλλαγές τοῦ τύπου. Στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο (6ο) γίνεται λεπτομερέστατη ἐξέταση τῆς κεφαλῆς, ἀκολουθεῖ (7ο κεφάλαιο) ἐπανεξέταση τῶν θραυσμάτων μὲ βάση τὰ ἀντίγραφα, καὶ στὸ 8ο κεφάλαιο ἀντιμετωπίζεται τὸ σημαντικότερο πρόβλημα τῆς χρονολόγησής. Μὲ λεπτόλογες καὶ συστηματικὲς παρατηρήσεις καὶ συγκρίσεις ὁ συγγρ. καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ Νέμεση πρέπει νὰ χρονολογηθῆ γύρω στὰ 430 π.Χ. Ἀλλὰ τόσο τὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα τῆς ἀνωδομῆς τοῦ ναοῦ, ὅσο καὶ τὸ ἀπότμημα τοῦ ἀκρωτηρίου ποὺ δημοσίευσε τελευταῖα ἡ κ. Σ. Καρούζου μᾶς ὀδηγοῦν γύρω στὰ 420. Ἀλλὰ πρὸς αὐτὴ τὴ χαμηλότερη χρονολογία συμφωνοῦν καὶ τὰ ἀνάγλυφα τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος. Ὁ κ. Δεσπίνης ἀποδίδει ὅλες αὐτὲς τὶς χρονολογικὲς διαφορὰς στὰ πολεμικὰ γεγονότα τῆς πρώτης δεκαετίας τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου· μιὰ τέτοια ἐξήγηση εἶναι καὶ ἡ μόνη δυνατὴ, ἀν ὑποθεθῆ ὅτι εἴμαστε βέβαιοι γιὰ τὶς τεχνοτροπικὲς μας ἐκτιμήσεις ποὺ στηρίζουν τὶς χρονολογικὲς διακρίσεις. Τέλος στὸ 9ο κεφάλαιο συζητοῦνται ὀρισμένα εἰδικότερα ζητήματα, ὅπως εἶναι τὸ ὕψος τοῦ ἀγάλματος (ὁ συγγρ. τὸ ὑπολογίζει σὲ 3.55 μ.) «ὁ κόσμος τῆς κεφαλῆς» καὶ ἡ καταστροφὴ τοῦ ἀγάλματος.

Τὸ πρῶτο αὐτὸ μέρος κλείνει μὲ τὸ 10ο καὶ τελευταῖο κεφάλαιο, ὅπου ἐξετάζονται ὀρισμένα θέματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν βάση τοῦ ἀγάλματος καὶ συγκεκριμένα 1) «μὲ τὴν ταύτιση τῶν τριῶν γυναικείων μορφῶν ποὺ βρίσκονται στὸ μέσο τῆς παράστασης», 2) μὲ τὸ στίλ τῆς βάσης, καὶ 3) μὲ τὶς γενικὲς διαστάσεις τῆς. Ὁ κ. Δεσπίνης στηριγμένος τώρα πιά στὴν ὁμοιότητα ποὺ παρουσιάζει ἡ μορφή 203 πρὸς τὸν τύπο τοῦ ἀγάλματος τὴν ταυτίζει μὲ τὴ Νέμεση, ἐνῶ δέχεται ὡς Ἑλένη τὴ μορφή 204 καὶ ὡς Λήδα τὴ 206. Ἡ ἀναμενόμενη μελέτη τοῦ κ. Β. Καλλιπολίτη θὰ προσφέρει τὰ πλήρη στοιχεῖα γιὰ τὴν ὀριστικὴ ἀνασύνθεση τῶν μορφῶν τῆς βάσης, ἀλλὰ μπορούμε νὰ εἴμαστε ἀπὸ τώρα βέβαιοι πὼς ἡ ταύτιση τῶν τριῶν βασικῶν μορφῶν εἶναι ὀριστικὴ. Μὲ τὴν ἀποκατάσταση (ἃς εἶναι καὶ ἀποσπασματικὴ) τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος ἔχουμε ἀρκετὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ στιλιστικὴ συσχέτιση πρὸς τὰ ἀνάγλυφα τῆς βάσης· ἔτσι αὐτὸ ποὺ εἶχε θεωρηθῆ πάντα ὡς αὐτονόητη προϋπόθεση, ὅτι δηλαδὴ καὶ τὰ ἀνάγλυφα πρέπει νὰ ἀνήκουν στὸν Ἀγορακρίτο κατὰ κάποιον τρόπο, ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸν κ. Δεσπίνη, ποὺ δέχεται πὼς «οἱ μορφὲς τῆς βάσης σμιλεύτηκαν ἀπὸ παραδείγματα—καμωμένα ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν καλλιτέχνη τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος». Τὸ κεφάλαιο τελειώνει μὲ πολὺ πιθανοὺς ὑπολογισμοὺς σχετικὰ μὲ τὴν βάση τοῦ ἀγάλματος: οἱ διαστάσεις ποὺ προτείνονται εἶναι: 2.96 μῆκος, 0,888 ὕψος καὶ 0,52 ὕψος ζωφόρου. Προτοῦ προχωρήσῃ στὸ δεύτερο μέρος ὁ συγγρ. ἐκθέτει ὀρισμένες συμπληρωματικὲς παρατηρήσεις, τεχνικὲς τὶς πιὸ πολλές, γιὰ τὰ θραύσματα. Ἡ πιὸ σημαντικὴ εἶναι ὅτι «πολλὰ μικρὰ τμήματα τοῦ ἀγάλματος ἦταν ἐνθετα τοποθετημένα»,

γεγονός που οφείλεται στο ελαττωματικό μάρμαρο· κάτι τέτοιο είναι πολύ περίεργο, γιατί κατά κανόνα το μάρμαρο το διάλεγε με προσοχή ο ίδιος ο γλύπτης, για ν' αποφύγη ακριβώς τέτοια άτυχήματα. Βέβαια τὰ «μπαλώματα» αυτά βρίσκονταν σε δευτερεύουσες όψεις, «είχαν δουλευτή τέλεια και σοφά» και εξουδετερώνονταν από το χρώμα του αγάλματος.

Ός το σημείο αυτό είχαμε την ανακάλυψη των θραυσμάτων, τη σωστή αποτίμηση και απόδοσή τους, την ταύτιση των ρωμαϊκών αντιγράφων, και τέλος την αποκατάσταση του έργου· ο αναγνώστης παρακολουθεί τη θαυμάσια έκθεση, τη μεθοδική και σοφή πορεία του έρευνητή, και χαιρέται τις ασφαλείς επιστημονικές κατακτήσεις του. Στο δεύτερο μέρος κινούμαστε σε διαφορετικό χώρο και με διαφορετικό τρόπο. Ο στόχος του συγγρ. είναι ή «συγκρότηση και θεώρηση του υπολοίπου έργου του καλλιτέχνη, του εργαστηρίου και του κύκλου του», για να είμαστε ακριβέστεροι: 1) ή ανεύρεση αντιγράφων όρισμένων έργων του, 2) ή απόδοση σ' αυτόν όρισμένων πρωτότυπων γλυπτών, και 3) ή απόδοση έργων στον κύκλο και στο εργαστήριό του. Τέλος θα επιχειρηθῆ μιὰ επισκόπηση τῆς εξέλιξης τῆς τέχνης του Ἀγορακρίτου και ἔνταξή της μέσα στην καλλιτεχνική δημιουργία τῆς φειδιακῆς γενιᾶς.

Τὸ πρῶτο κεφάλαιο ἐπιγράφεται: Ἡ Μητέρα τῶν Θεῶν¹. Πρὶν ἀπὸ χρόνια ὁ Langlotz εἶχε ὑποστηρίξει ὅτι πιστότερα ἀπὸ κάθε ἄλλο μνημεῖο τὸν τύπο τῆς Κυβέλης τοῦ Μητρώου τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς μᾶς τὸν παραδίδει ἡ Κυβέλη τῆς Λιβαδιᾶς, ἔργο τοῦ 2ου μ.Χ. αἰώνα. Στηριγμένος ὅμως σὲς ἔλληνικες πηγές πίστευε ὅτι τὸ ἄγαλμα ἦταν ἔργο τοῦ Φειδία. Ὁ κ. Δεσπίνης δέχεται πὼς πρόκειται γιὰ ἔργο τοῦ Ἀγορακρίτου καὶ προχωρεῖ σὲν τυπολογικὴ καὶ στιλιστικὴ σύγκριση μὲ τὴ Νέμεση. Οἱ παρατηρήσεις εἶναι πειστικὲς καὶ ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἀσκημένη ὄρασή του πὼς θαυμάσαμε σὲν πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου. Θὰ σημειώσω μόνον σὲν σημεῖο αὐτὸ κάτι πὼς θὰ ἐπαναλάβω καὶ ἀργότερα: ἔχουμε τὴ δυνατότητα καὶ τὸ δικαίωμα νὰ προχωροῦμε σὲ στιλιστικὲς παρατηρήσεις σὲν ἀντίγραφο τοῦ 2ου μ.Χ. αἰώνα, γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὸ πρωτότυπο τοῦ 5ου προχριστιανικοῦ; Πὼς μποροῦμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι γιὰ τὰ συμπεράσματά μας ὅταν διαπιστώνουμε σὲν ἀντίγραφο «στιλιστικὴ ἀνομοιογένεια» καὶ προσθήκη στοιχείων ξένων σὲ κλασικὰ ἔργα, ὅπως εἶναι ἡ διαφάνεια τοῦ ἐνδύματος; Ἡ πείρα καὶ ἡ διαίσθηση τοῦ ιστορικοῦ τῆς τέχνης ἀποτελοῦν ἱκανὰ ἐχέγγυα γιὰ τὴν ἀσφαλῆ διάγνωση τῆς ἀληθινῆς τεχντροπικῆς ἰδιοτυπίας τοῦ πρωτοτύπου; Φοβοῦμαι πὼς οἱ διαφορῶν τῶν πρὸ καλῶν ἀρχαιολόγων σὲ ἀποδόσεις ἔργων πρέπει νὰ ἐνισχύσουν τοὺς ἐνδοιασμούς μας καὶ νὰ μᾶς κάνουν περισσότερο προσεχτικούς. Ὅπως δὴποτε παρακολουθῶ μὲ μέγιστο ἐνδιαφέρον τὶς ἐξαιρετικὰ σοφὲς καὶ προσεχτικὲς παρατηρήσεις τοῦ συγγραφέα τόσο σὲν πρῶτο μέρος τοῦ κεφαλαίου, ὅσο καὶ σὲν ἀναζήτηση τῆς κεφαλῆς, ὅπου κατορθώνει νὰ καταλήξῃ σ' ἓνα πολὺ πιθανὸ συμπέρασμα, ὅτι δηλ. ἡ κεφαλὴ τύπου Ny Carlsberg 246-Κορίνθου ἀποδίδει τὴν κεφαλὴ τῆς Κυβέλης τοῦ Ἀγορακρίτου. Τὶς χρονολογικὲς καὶ τεχντροπικὲς δυσκολίες πὼς παρουσιάζει αὐτὴ ἡ κεφαλὴ γιὰ ἓνα τέτοιο συ-

1. Ἡ ἀρχαία παράδοση ἀποδίδει τὸ ἄγαλμα τῆς Μητέρας τῶν Θεῶν, πὼς ἦταν στημένο σὲν Μητρῶ τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς, σὲν Φειδιά· μόνον μιὰ κάπως ἀσαφὴς φράση τοῦ Πλινίου ἐπιτρέπει τὴν ἀπόδοση σὲν Ἀγορακρίτο.

σχετισμό τις σημειώνει πριν από μᾶς ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας, μόνο πού ἔχει τὴν τάση νὰ ἐλαττώσῃ τὴ σημασία τους καὶ νὰ μὴ θεωρήσῃ τὸν «πελοποννησιακὸν» χαρακτήρα τῆς κεφαλῆς ἐμπόδιο ἀνυπέρβλητο γιὰ τὴν ἔνταξη τοῦ τύπου στὴν ἀττική παράδοση καὶ νὰ δεχθῆ χρονολογία ἀρκετὰ χαμηλότερη ἀπὸ τὴν παραδεγμένη (440 ἀντὶ 450).

Στὸ 2ο κεφάλαιο («Ὁ Ἀγοράκριτος συνεργάτης τοῦ Φειδία στὸν Παρθενώνα») μεταφερόμαστε ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν ἀντιγράφων στὸ χῶρο τῶν πρωτότυπων ἔργων, μάλιστα στὶς κορυφαῖες πλαστικὲς δημιουργίες τοῦ Παρθενώνα. Ἐδῶ τὸ ἔδαφος εἶναι στερεό, ἡ ἀναζήτησις τῆς καλλιτεχνικῆς προσωπικότητος κινεῖται σὲ γνήσιους καλλιτεχνικοὺς χώρους, καὶ ἡ εὐκαιρία γιὰ λεπτὲς καὶ οὐσιαστικὲς παρατηρήσεις ἐπιτρέπει στὸ συγγρ. νὰ ἀποκαλύψῃ ὄχι μόνο τὴ γνώση του, ἀλλὰ προπάντων τὴ θερμὴ του συγκίνηση καὶ τὸν ἔρωτα πού νιώθει μπροστὰ στὴν ποίηση τῆς πλαστικῆς ἔκφρασης: ἀκόμη καὶ ἡ γλώσσα του ἀποχτᾷ καινούρια θέρη καὶ οἶστρο, ἀναγκαῖα γιὰ νὰ γίνουν ρητὰ τὰ ἄρρητα σχήματα τοῦ μαρμάρου. Μὲ τὴν ἀποκατάστασις τῆς Νέμεσης ἐπιβεβαιώνονται ὅλες οἱ ἀποδόσεις τοῦ Buschor καὶ ἐνισχύονται οἱ θαυμαστὲς παρατηρήσεις του, πού εἶχε κατορθώσει νὰ διακρίνῃ καὶ τὸ χέρι τοῦ Ἀγορακρίτου βασιτισμένου σχεδὸν μόνου στὴ διαίσθησή του. Τώρα ὁ κ. Δεσπίνης προχωρεῖ σὲ ἀσφαλεῖς συσχετισμοὺς καὶ πείθει πὸς τὸ σύμπλεγμα τῆς Ἀφροδίτης τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος καὶ ἡ Ἴρις τοῦ δυτικοῦ εἶναι ἔργα τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀγορακρίτου, ὅπως καὶ ἡ περίφημη πλάκα IV τῆς ἀνατολικῆς ζωφόρου καὶ οἱ μορφὲς 18-19 τῆς πλάκας X τῆς νότιας ζωφόρου, ἐνῶ πολλὲς ἄλλες μορφὲς τῶν ἀετωμάτων καὶ τῆς ζωφόρου ἀνάγονται στὸ ἐργαστήριό του. Ὁ κ. Δεσπίνης προχωρεῖ πιὸ πέρα, μὲ κάποιον (δικαιολογημένη) ἐπιφύλαξη, στὴν ὑπόθεσις ὅτι καὶ ἡ μετόπη 17 τῆς νότιας πλευρᾶς «προέρχεται ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ νεοῦ Ἀγορακρίτου».

Τὸ κεφάλαιο αὐτό, μολοντί προσφέρει τις λιγότερο πρωτότυπες ἀποψεις, εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ καλῦτερα καὶ μεστότερα τοῦ βιβλίου. Πιστεύω μάλιστα πὼς θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποτελῆ τὸ 1ο κεφάλαιο τοῦ 2ου μέρους, ὥστε ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὰ γενρὰ θεμέλια τοῦ 1ου μέρους νὰ θέσῃ τοὺς «ὀρθοστάτες» τῆς ὅλης μελέτης. (Αὐτὸ δὲν σημαίνει πὼς ὁ συγγρ. αὐθαίρετα ἐπρόταξε τὸ κεφάλαιο γιὰ τὴ Μητέρα τῶν Θεῶν· πιστεύοντας ὅτι μπορεῖ νὰ ἔχῃ ἓνα ἀκόμα σίγουρο ἔργο τοῦ Ἀγορακρίτου, ἂς εἶναι καὶ σὲ ἀντίγραφο, θέλησε νὰ εὐρύνη τὴν ἀσφαλῆ του θεμελίωσις).

Τὸ 3ο καὶ 4ο κεφάλαιο ἀποτελοῦν ἄρρηκτη ἐνότητα καὶ προωθοῦν τολμηρὰ τις ἀναζητήσεις τοῦ συγγρ. πρὸς ἐντελῶς νέες κατευθύνσεις. Στὴν περίπτωση αὐτὴ τόσο ἡ παραδοχὴ ὅσο καὶ ἡ ἄρνησις τῶν νέων προτάσεων πού προσφέρει θὰ ἀπαιτοῦσε ριζικὴ ἔρευνα καὶ ἐκτεταμένη ἀναζήτησις, πράγμα πού δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ γίνῃ σ' αὐτὰς τις σελίδες. Ὁ κ. Δεσπίνης ἀνανεώνει τὸ πρόβλημα τοῦ Δία τῆς Δρέσδης. Πρῶτα πρῶτα τὸν προσγράφει στὸν Ἀγοράκριτο (ὅπως εἶχαν κάνει παλαιότερα ὁ L. Curtius καὶ ὁ V. Poulsen), βασιτισμένον σὲ πειστικὲς συγκρίσεις μὲ τὸ ἄγαλμα τῆς Νέμεσης. Ἡ αὐστηρότερη καὶ κάπως βαρύτερη κατασκευὴ του, πού ὀδήγησε πολὺ σημαντικοὺς ἐρευνητὲς στὴν ἀπόδοσή του στὸν Ἀλκαμένη, μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῆ, κατὰ τὸν συγγρ., ἀπὸ τὴν προωμότερη χρονολόγησή του (περὶ τὸ 440 π.Χ.). Ἀκόμη πιὸ ριζοσπαστικὴ εἶναι ἡ πρότασή του ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ ἄγαλμα τοῦ Δία, ἀλλὰ γιὰ ἄγαλμα τοῦ Ἄδῃ. Γιὰ νὰ ὑποστηρίξῃ αὐτὴ τὴν ἀποψη ἔπρεπε νὰ

ἀνατρέψη καὶ τὴν ἀπόψη τοῦ Furtwängler ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Ἀσκληπιό. Ἡ προσπάθειά του ἐδράζεται καὶ σὲ θρησκευτικὴ καὶ σὲ τυπολογικὴ παρατηρήσεις, πού τοῦ ἐπιτρέπουν νὰ δείξῃ τὴν οὐσιαστικὴ συγγένεια Δία - Ἄδη, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπισημάνῃ τὶς χαρακτηριστικὲς διαφορὰς τοῦ ὅπως καὶ τὶς ὁμοιότητες καὶ διαφορὰς ἀνάμεσα στὸν Ἄδη καὶ στὸν Ἀσκληπιό. "Ὅσο καὶ ἂν εἶναι γοητευτικὴ ἢ ἐπιχειρηματολογία, δὲν παύει νὰ περιέχῃ στοιχεῖα ὑποκειμενικά, πού θὰ μπορούσε νὰ τ' ἀμφισβητήσῃ ὅποιος θὰ ἤθελε νὰ ὑποστηρίξῃ μιὰν ἀντίθετη ἐρμηνεία. Εἶναι χαρακτηριστικὴ μιὰ κάποια ἀντίφραση πού ὑπάρχει στὸ χαρακτηρισμὸ τῆς μορφῆς σὲ δύο συνεχόμενες σελίδες: στὴ σ. 138/39 διαβάζουμε: «Στέκει μπροστὰ μας ριζωμένος, τετράγωνος, ἕνας περὶ φανός καὶ ἀμείλικτος δυνάστης», καὶ στὴ σ. 140: «Στὸ πρόσωπο κυριαρχοῦν ἡ μειλιχιώτητα καὶ ἡ γλυκύτητα τοῦ ἀγαθοῦ καταχθονίου...». Ἡ παρέμβαση (ἀπαραίτητη βέβαια) γιὰ τὴν κεφαλὴ Barberini - Milles μαρτυρεῖ πὼς μπορεῖ νὰ ὑπάρξουν ἐνδοιασμοὶ στὶς προτάσεις τοῦ κ. Δεσπίνη ἀπὸ διαφορὰς πλευρὰς: γιὰ τὴν βέβαια ἢ ἀπόψη ὅτι ἡ κεφαλὴ μπορεῖ νὰ ἀναχθῇ στὸ φειδιακὸ ἀνάθημα τῶν Δελφῶν, πού χρονολογεῖται πρὶν ἀπὸ τὸ 460 π.Χ., δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ εὐκόλα δεκτὴ.

Ἡ συνέχεια τοῦ κεφαλαίου 3ου, μὲ τὸν ὑπότιτλο: «Ἡ Λατρεία», ἀφιερώνει καὶ στὴ συζήτηση τῶν θρησκευτικῶν προβλημάτων τῆς λατρείας τοῦ Ἄδη καὶ τῆς Ἀθηνᾶς Ἰτωνίας στὴν Κορώνεια τῆς Βοιωτίας. Εἶναι πρόδηλο πού τείνει ἡ προσπάθεια τοῦ συγγρ., νὰ ἐνισχύσῃ μιὰ ἐρμηνεία πού θὰ ἀφαιροῦσε ἀπὸ τὴν Ἰτωνία Ἀθηνᾶ τὸν πολεμικὸ τῆς χαρακτήρα καὶ θὰ τῆς χάριζε τὰ στοιχεῖα τῆς χθόνιας θεότητας. Τοῦ ἐπιτρέπει καὶ νὰ ἐπιβεβαιώσῃ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Ἄδη καὶ νὰ σκοπεύσῃ σὲ συγκεκριμένο πιὰ ἀντίγραφο γιὰ τὴν Ἀθηνᾶ Ἰτωνία. "Ἔτσι στὸ 4ο κεφάλαιο μὲ τίτλο: «Ἡ ἀναζήτηση τοῦ τύπου τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀθηνᾶς Ἰτωνίας», ὁ συγγρ. κάνει μιὰ λεπτομερέστατη καὶ συστηματικὴ ἀνάλυση τῶν πιὸ ἀξιόλογων ἀντιγράφων Ἀθηνᾶς τῶν φειδιακῶν χρόνων, γιὰ νὰ βρῆ αὐτὸ πού ἐπιδιώκει. Ὁ ἴδιος βέβαια γνωρίζει ὅτι «μὲ βάση αὐτὰ τὰ στοιχεῖα καὶ μερικὰ ἄλλα, πού ἀπαριθμεῖ παρακάτω, ἡ προσπάθεια ἀναγνώρισης τοῦ τύπου δὲν εἶναι μεθοδολογικὰ ἀδιάβλητη». Ὅπως δὲ καταλήγει στὴν πρόκριση τῆς Ἀθηνᾶς Hope-Farnese ὡς τῆς πιὸ πιθανῆς μορφῆς πού μπορεῖ νὰ σταθῇ δίπλα στὸν Ἄδη, καὶ νὰ ἀποκατασταθῇ ἔτσι τὸ ἀγορακρίτειο σύνταγμα τῆς Κορωνείας. Τὰ ἐπιχειρήματα παρέχουν στὴν ὑπόθεση τὰ στοιχεῖα γιὰ νὰ μὴ θεωρηθῇ αὐθαίρετη, ὥστόσο δὲν εἶναι οὔτε, ὅπως σημειώνει ὁ συγγρ., ἀκαταμάχητα, ἀλλὰ οὔτε ἀρκετὰ γιὰ νὰ αἰσθανθοῦμε ἀσφάλεια γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ ἔργου στὴ σμίλη τοῦ Ἀγορακρίτου καὶ προπάντων στὴν ταύτισή του μὲ τὴν πάρεδρο τοῦ Ἄδη.

Τὶς ἀβεβαιότητες τῶν κεφαλαίων 3 καὶ 4 ἀκολουθεῖ ἡ ἀναντίρρητη πιὰ καὶ ὀριστικὴ ἀπόδοση τῆς «Ἡρας Borghese» στὸν Ἀγορακρίτο, ὅπως εἶχε προταθῆ ἀπὸ πολλοὺς ὡς τώρα ἐρευνητές. Πολὺ πιθανὴ εἶναι καὶ ἡ ἀποδοχὴ ἀπὸ τὸν κ. Δεσπίνη τῆς γνώμης ὅτι καὶ ἡ Ἀφροδίτη Doria - Pamfili εἶναι ἔργο τοῦ Ἀγορακρίτου (κεφ. 6ο).

Τὸ 7ο κεφάλαιο εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα καὶ σημαντικὰ, γιὰ τὸ συγγρ. ἔχει καὶ πάλι τὴν εὐκαιρία νὰ ἐξετάσῃ καὶ νὰ ἀναλύσῃ πρωτότυπα ἔργα τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα. Τὸ κεφάλαιο ἐπιγράφεται: «Ὁ Ἀγορακρίτος καὶ τὸ ἐργαστήριό του» καὶ χωρίζεται σὲ πέντε μέρη. Στὸ πρῶτο ἐξετάζονται τὰ ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτὰ τοῦ ναοῦ στὸ Ραμνούντα, γιὰ τὸ συγγρ. πιστεύει ὅτι

αυτά ήταν έργα του εργαστηρίου του 'Αγορακρίτου. Με τη γνώση που του έχει δώσει ή ως τώρα μελέτη του αγορακρίτειου έργου ο κ. Δεσπίνης απορρίπτει όλες τις υποθετικές αποδόσεις γλυπτών στα αετώματα και τις μετόπες του ναού, ενώ εύστοχα αντιμετωπίζει το πρόβλημα των γωνιακών ακρωτηρίων. Στο 2ο μέρος μιλά συντομώτατα για τα ανάγλυφα της βάσης του αγάλματος της Νέμεσης και όχι μόνο δέχεται ότι είναι έργα του εργαστηρίου του 'Αγορακρίτου, αλλά προχωρεί στην υπόθεση ότι τους έδωσε το «τελευταίο χάδι» ο ίδιος ο πρωτομάστορας, μερικά μάλιστα τα σμίλεψε ο ίδιος. Πολύ πιο σημαντικές είναι οι τυπολογικές και στιλιστικές συσχετίσεις, που τον οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η ζωφόρος της 'Αθηνᾶς Νίκης είναι έργο του 'Αγορακρίτου, σ' αυτόν δηλαδή οφείλεται η αρχική σχεδίασή της, όπως είχαν υποπτευθῆ πρόσφατα ή Schlörb και ο Schefold ακολουθώντας τις παλαιότερες στοχαστικές παρατηρήσεις του C. Blümel.

Το 4ο μέρος αφιερώνεται στα γλυπτά του θωρακείου του ναού της Νίκης, που αποτελούν ένα από τα πιο λαμπρά και χαρακτηριστικά γλυπτικά σύνολα των τελευταίων χρόνων του 5ου π.Χ. αιώνα. Πριν από πολλά χρόνια ο R. Carpenter είχε διακρίνει στα γλυπτά αυτά έξι τεχνίτες, που τους ξεχώρισε με τα γράμματα A, B, C, D, E και F, ταυτίζοντας τον A με τον Καλλίμαχο, τον B με τον Παιώνιο και τον E με τον τεχνίτη της 'Αφροδίτης Frejus. Από τότε ή μελέτη των γλυπτών απασχόλησε όλους όσοι ασχολήθηκαν με την κλασική πλαστική, αλλά οι γνώμες που διατυπώθηκαν για την ταυτότητα των καλλιτεχνών είναι τόσο αντιφατικές, ώστε προκαλούν απογοήτευση και πρέπει να μάς κάνουν πολύ προσεχτικούς στις αποδόσεις που έπιχειρούμε. Ο κ. Δεσπίνης προχωρεί σε μια λεπτομερή και προσεχτική στιλιστική ανάλυση, για να καταλήξει στην άποψη ότι πίσω από τα διάφορα καλλιτεχνικά χέρια υπάρχει ένας κορυφαίος σχεδιαστής και αυτός είναι ο 'Αγοράκριτος, κάτι αντίστοιχο με τη θέση του Φειδία στην παρθενώνεια δημιουργία. Η άποψή του είναι πολύ έλκυστική, αλλά φοβούμαι πως δύσκολα θα μπορούσε να γίνη ανεπιφύλακτα δεκτή· οι μορφές λ.χ. που αποδόθηκαν στον τεχνίτη B είναι δύσκολο να σχετισθούν με τις μορφές του τεχνίτη E και με του τεχνίτη A, εκτός αν δεχτούμε πως οι εκτελεστές απομακρύνθηκαν σε τέτοιο βαθμό από τα παραδείγματα, ώστε να αποκτούν ουσιαστικά καλλιτεχνική ανεξαρτησία. Προσωπικά συμφωνώ απολύτως με τον αποσυσχετισμό από τον Καλλίμαχο, γιατί πιστεύω πως το «φάντασμα» αυτού του καλλιτέχνη έχει αρκετά ταλαιπωρήσει την έρευνα, από τη στιγμή μάλιστα που ή κοινή γνώμη των αρχαιολόγων του προσγράφει την 'Αφροδίτη Frejus, κάτι που θα δείξω, ελπίζω, σε προσεχή μου δημοσίευση πως είναι βασικά λανθασμένο.

Στο 5ο μέρος ο συγγρ. ασχολείται με διάφορα άλλα έργα που τα προσγράφει στο εργαστήριο του τεχνίτη (αγάλματιο Λυσικλείδη, αγάλματιο κόρης M. 'Ακροπ. 1310, κεφάλι 'Αμφιαράου από τον Ραμνούντα).

Το 8ο κεφάλαιο αποτελεί μεθοδική, αλλά τολμηρή αναζήτηση ενός «συντάγματος» έλευσινιακών θεοτήτων. Ο συγγρ., στηριγμένος στις παραστάσεις αναθηματικών αναγλύφων του 5ου αιώνα, όπου εικονίζονται ή Δήμητρα και Κόρη, και πιστεύοντας πως ορισμένες πεπλοφόρες μορφές της ζωφόρου του ναού της Νίκης πρέπει να εμπνέωνται από ένα μεγάλο ἄγαλμα, κάνει την υπόθεση πως ή λεγόμενη "Ηρα ή Δήμητρα του Καπιτωλίου είναι πραγματικά Δήμητρα και πως πρέπει ν' αποδοθῆ στον 'Αγοράκριτο. Προχωρώντας ανα-

ζητεί τον κατάλληλο τύπο Κόρης για να συνθέσει το «σύνταγμα» που υποπτεύεται πως βρισκόταν στην Έλευσίνα, και υποθέτει πως τον ανευρίσκει στον τύπο V του Hekler. «Όσο κι αν εκτιμήσουμε τη γόνιμη σκέψη του συγγρ. και την ευχέρεια που δείχνει στην ανεύρεση των τύπων που χρειάζεται, θα πρέπει να παρατηρήσουμε πως είναι αδύνατο με τόσες αλληπάλληλες υποθέσεις να στηριχθῆ συμπεράσμα ικανοποιητικά στερεό. Είναι προτιμότερο να μένουμε σε λιγότερες αλλά ασφαλέστερες γνώσεις, παρά να κάνουμε ασαφέστερη και περισσότερο φανταστική την εικόνα μιᾶς καλλιτεχνικῆς προσωπικότητας και, όπως παρατήρησα παραπάνω, ἡ μελέτη των αντιγράφων, όσο κι αν είναι κάποτε πολύτιμη, καθώς μᾶς ἐπιτρέπει ν' ἀνασυνθέσουμε την εικόνα των χαμένων πρωτοτύπων, εύκολα μπορεί να μᾶς παραπλανήσει, όπως μᾶς ἔδειξε ἡ πείρα των τελευταίων χρόνων.

Στὰ ἐπόμενα δύο κεφάλαια (9ο και 10ο) ὁ συγγρ. ἐξετάζει πολλά ἔργα που ἀποδόθηκαν κατὰ καιρούς στον Ἀγορακρίτο και στον κύκλο του. Στις περισσότερες περιπτώσεις ἀπορρίπτει τις παλαιές ἀποδόσεις, και με πεισιτιμὰ ἐπιχειρήματα, που ἀντλεῖ ἀπὸ τὴν ἀνανεωμένη γνώση τοῦ ἀγορακρίτειου ἔργου, τὰ ἀποδίδει σὲ τεχνίτες τοῦ κύκλου του. Ἰδιαιτέρα πρέπει νὰ μνημονεύσουμε τὴν ἔξοχη Δήμητρα τῆς Ἐλευσίνας, ἀπὸ τὰ λίγα πρωτότυπα τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰώνα, που ὁ συγγρ. τὴν ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Ἀγορακρίτου και τὴν προσγράφει σὲ κάποιον ἄγνωστο μαθητὴ του. Τὴν ἴδια στάση κρατεῖ και γιὰ τὴν Ἀθηνᾶ τοῦ Μουσείου τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν S 654· και οἱ δύο περιπτώσεις πείθουν γιὰ τὴν ἀποψή του, ὅπως πείθουν στὸ σύνολό τους σχεδὸν οἱ ἀναλύσεις τῶν ἔργων που ἐκθέτει σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο.

Τὸ τελευταῖο κεφάλαιο (11ο) ἔχει τὸν τίτλο: «Ὁ καλλιτέχνης και ἡ ἐποχή του». Ὑστερα ἀπὸ τις ἀναλυτικὲς προσπάθειες σὲ ὅλες τις προηγούμενες σελίδες, ἔρχεται ὁ συγγρ. νὰ συλλάβῃ συνθετικὰ τὸ ἔργο τοῦ Ἀγορακρίτου, ἐντάσσοντάς το μέσα στὴν ἐποχή του. Ἄν στὴν ἀνάλυση ἔδειξε αὐστηρὴ μέθοδο, γνώση και εὐαισθησία, στὸ συνθετικὸ αὐτὸ κεφάλαιο μᾶς προσφέρει μερικὲς ἀπὸ τις πιὸ ὠραῖες σελίδες τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τέχνης. Μὲ γλώσσα πυκνὴ και εὐχυμῆ, ἀκριβολόγα και μαζί ἐμπνευσμένη, ἐκθέτει συστηματικὰ τὸν καλλιτεχνικὸ βηματισμὸ τοῦ Ἀγορακρίτου, ἀπὸ τὴ στιγμή που ἀρχίζει μαθητῆς-συνεργάτης τοῦ Φειδία στὰ παλαιότερα παρθενῶνια γλυπτὰ (μετόπη 17 τῆς ν. πλευρᾶς) ὡς τὰ πιὸ ὠριμα ἔργα του τῆς τελευταίας εἰκοσιπενταετίας τοῦ αἰώνα. Ἡ ἐκθεση κατορθώνει ν' ἀποκαταστήσῃ τὴν καλλιτεχνικὴ προσωπικότητα τοῦ Παριανοῦ πλάστη, νὰ τὸν παραθέσῃ δίπλα στους ἄλλους ὁμοτέχνους του και νὰ διακρίνῃ με ὀξυδέρκεια τοὺς συνεχιστὲς τοῦ ἔργου του που τελειώνουν τὸν 5ο και ἀνοίγουν τὸν 4ο προχριστιανικὸ αἰώνα.

Κλείνοντας τὴν παρουσίαση αὐτὴ αισθάνομαι τὴν ἀνάγκη νὰ ἐκφράσω τὴν ἀνεπιφύλακτη χαρὰ μου, γιατί ἡ ἐλληνικὴ ἐπιστῆμη προσφέρει στὴν ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς τέχνης μιὰ τέτοια ἐξαιρετὴ ἐργασία, που θὰ σταθῆ, εἶμαι βέβαιος, γιὰ χρόνια πολλὰ ἀνάμεσα στις βασικὲς μελέτες τῆς κλασικῆς πλαστικῆς, ὅπου θὰ ἀνατρέχουμε πάντα με ἐμπιστοσύνη και θὰ κερδίζουμε πολλά.

Samuel Baud-Bovy, Chansons populaires de Crète Occidentale, Genève 1972. Edition Minkoff, σσ. XII, 321, 1 δίσκος.

Ἡ ἔκδοση αὐτὴ δημοτικῶν τραγουδιῶν τῆς δυτικῆς Κρήτης ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητα σημαντικὴ συμβολὴ στὴ διερεύνηση τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ εἰδικότερα τοῦ κρητικοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ. Περιέχει κείμενα καὶ μεταγραφές μελωδιῶν ἀπὸ ἠχογραφήσεις δημοτικῶν τραγουδιῶν, οἱ ὁποῖες ἔγιναν σὲ δύο διαφορετικὲς ἐποχές — οἱ πρῶτες παλιές τὸ 1930 καὶ οἱ νεώτερες τὸ 1954. Ὅλες αὐτὲς οἱ ἠχογραφήσεις πραγματοποιήθηκαν στὰ πλαίσια τοῦ Ἀρχείου Μουσικῆς Λαογραφίας Ἀθηνῶν, ποῦ διευθύνει ἡ κυρία Μέλπω Μερλιέ καὶ στὸ ὁποῖο πάρα πολλὰ χρωστᾶ ἡ ἑλληνικὴ μουσικὴ λαογραφία.

Τὰ τραγούδια τῆς συλλογῆς αὐτῆς ὀνομάζονται *ριζίτικα*, ἀπὸ τὴν ὁμώνυμη περιοχὴ τῆς δυτικῆς Κρήτης, καὶ ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ τὰ ἀκόλουθα εἶδη, ὅπως τὰ ὀνομάζει ὁ συγγρ.: «Chanson de la table» (ἀριθ. 1-32, ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ ὑπ' ἀριθ. 15-18 χαρακτηρίζονται ὡς «ballades de dance», σ. 8), «Chansons de la route» (ἐδῶ πρόκειται γιὰ ὀκτὼ διαφορετικὲς παραλλαγές τοῦ τραγουδιοῦ ἀριθ. 33)· ἀκολουθοῦν «Berceuse» (ἀριθ. 34) καὶ «Chanson de quête» (ἀριθ. 35). Τὰ ὑπ' ἀριθ. 36-39 ἀντιπροσωπεύουν τραγούδια ποῦ ἀνήκουν σὲ διαφορετικὸ τύπο στίχου, ὅπως «airs à distique» (ἀριθ. 40-48), «air de dance» (ἀριθ. 49) καὶ «chanson de nocés» (ἀριθ. 50). Ἐπιδιώκοντας ὁ συγγρ. στὴν ἔκδοσή του αὐτὴ τὴ σύγκριση διαφορῶν παραλλαγῶν τραγουδιῶν (βλ. πρόλογο σ. 45) παραθέτει γιὰ τὸ καθένα ἀπὸ τὰ πενήντα τραγούδια τῆς συλλογῆς του περισσότερες ἀπὸ μία παραλλαγές.

Γιὰ πρώτη φορὰ σὲ ἔκδοση ἑλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν βρῖσκει κανεὶς ἐδῶ τὴ μεταγραφή ὄχι μόνο τῆς μελωδίας ποῦ ἀντιστοιχεῖ στὴν ἐκάστοτε πρώτη ποιητικὴ στροφή, ἀλλὰ σχεδὸν καὶ τῶν τριῶν πρώτων μελωδικῶν στροφῶν ποῦ συνήθως τραγουδᾷ ὁ λαϊκὸς τραγουδιστής. Ἔτσι μπορεῖ νὰ παρακολουθήσει κανεὶς ἀκριβῶς τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τροποποιεῖται ἡ μελωδικὴ δομὴ τῶν τραγουδιῶν ἀπὸ στροφή σὲ στροφή, ἀνάλογα μὲ τὸ ποιητικὸ κείμενο τοῦ τραγουδιοῦ.

Τὸ κείμενο τῶν διαφορῶν παραλλαγῶν τῶν τραγουδιῶν τυπώνεται χωρὶς τὴ μελωδία, καὶ μάλιστα σὰν καθαρὴ ποιητικὴ δομὴ, δηλ. χωρὶς ἐπαναλήψεις λέξεων καὶ συλλαβῶν ἢ ἄλλου εἴδους προσθήκες, ὅπως τὰ λεγόμενα «τσακίσματα» ποῦ συνηθίζονται στὰ δημοτικὰ τραγούδια ὅταν συνδυάζεται κείμενο καὶ μελωδία. Τὸ «σκέτο» αὐτὸ κείμενο κάθε τραγουδιοῦ ἀποδίδεται καὶ σὲ γαλλικὴ μετάφραση.

Ἀπὸ πρακτικὴ ἄποψη νομίζω θὰ ἦταν σκόπιμο ἐὰν ὀλόκληρο τὸ κείμενο — ὅπως εἶναι ὅταν συνδυάζεται μὲ τὴ μελωδία — τυπωνόταν χωριστά, καὶ μάλιστα ἔτσι ὥστε νὰ ξεχωρίζη μὲ τὴν πρώτη κιόλας ματιὰ τὸ κύριο κείμενο ἀπὸ τίς προσθήκες καὶ ἐπαναλήψεις ποῦ ἀναφέραμε.

Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῇ πὼς ἡ δομὴ τοῦ ποιητικοῦ κειμένου ποῦ συνδυάζεται μὲ τὴ μελωδία γίνεται ὅπως ὅποτε ἐδῶ καταληπτὴ ἀπὸ τοὺς ἀραβικοὺς ἀριθμοὺς μὲ τοὺς ὁποίους ὁ συγγρ. ἀντικαθιστᾶ τίς συλλαβές τοῦ κειμένου στοὺς εἰδικοὺς πίνακες μουσικῶν παραδειγμάτων τῆς συλλογῆς του. Μάλιστα μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε κάθε ἐπανάληψη συλλαβῆς νὰ ἀποδίδεται μὲ ἐπανάληψη τοῦ ἀριθμοῦ ποῦ ἀντιστοιχεῖ στὴ συλλαβή.

Ἐντελῶς ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρoυσιάζει ἡ διαπίστωση σχέσεων ἀνά-

μεσα στα Ριζίτικα τραγούδια τῆς συλλογῆς καὶ στὰ δεκατρία δημοτικὰ τραγούδια τοῦ 17ου αἰώνα, τὰ ὁποῖα στὸ τέλος τοῦ περασμένου αἰώνα ἀνακαλύφθηκαν γραμμένα σὲ μεταβυζαντινὴ παρασημαντικὴ σὲ ἓνα χειρόγραφο τῆς Μονῆς τῶν Ἰβήρων στὸ Ἅγιον Ὄρος (βλ. ἐπίλογο σ. 299). Παρόμοιες σχέσεις ἐπέσημανε ὁ συγγρ. καὶ στὸν περιεκτικὸ τοῦ ἐπίλογο στὸ βιβλίον τῆς Δέσποινας Μαζαράκη, *Μουσικὴ ἐρμηνεία τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν τῆς Μονῆς τῶν Ἰβήρων* (Ἀθ. 1967). Πολὺ σημαντικὴ εἶναι ἡ ἀνακάλυψή του σχετικὰ μὲ τὸν ἰδιότυπο τρόπο ἐκφωνήσεως τοῦ κειμένου ὅπως ἡ ἐπανάρθρωση ἐνὸς φωνήεντος συνδυασμένου μὲ «ν» ἢ «γ», ἡ ἐπανάληψή του μετὰ τὴν ἀναπνοή, ἡ διακοπὴ μιᾶς λέξεως μετὰ ἀπὸ μιὰ ὁποιαδήποτε συλλαβὴ καὶ ἐν συνεχείᾳ ἡ ἐπανάληψή ὁλόκληρης τῆς λέξεως. Τὸν ἴδιο αὐτὸν τρόπο ἐκφωνήσεως παρουσιάζουν κατὰ τὸν συγγρ. καὶ τὰ δημοτικὰ τραγούδια τῆς δυτικῆς Κρήτης τῆς συλλογῆς του, καθὼς καὶ ὀρισμένα παλαιὰ βυζαντινὰ ᾄσματα, τὰ λεγόμενα «κρατήματα», ποὺ περιέχει τὸ χειρόγραφο τῶν Ἰβήρων μαζί μὲ τὰ δεκατρία κοσμικὰ τραγούδια ποὺ ἀναφέραμε. Π.χ. τὸ κείμενο παλαιοῦ βυζαντινοῦ ᾄσματος (σ. 299-300) Ὁ ποιὼν τοὺς ἀγγέλους αὐτοῦ πνεύματα καὶ τοὺς λειτουργοὺς αὐτοῦ πρὸς φλόγα ἐκφωνεῖται: Ὁ ποιω..., ω..., ω(χ)ω(χ)..., ὦν του(ν)οὺς ἀ(να)... α(χ)ἀγγε(ν)ε..., τοὺς ἀγγέλους αὐτοῦ, ου(χ)ου..., ου(χ)ου..., οὐ πνε..., ε(ν)ε..., ε(χ) εὔμα(ν) α..., πνεύματα, κτλ. Τὸ ἴδιο φαινόμενο ὑπάρχει καὶ στὸ ἀκόλουθο κείμενο τραγουδιοῦ τῆς δυτικῆς Κρήτης (σ. 88-89 καὶ στὸν ἐπίλογο σ. 300): Τέσσερεις ἦσα (γ)οὶ ἀδερφοί, κ' οἱ τέσσερεις πλανάτοι, | κ' οἱ τέσσερεις πλανόματοι, καλὰ κοπελιαράκια. Κατὰ τὴν ἐκφώνηση ἔχουμε τὶς ἐξῆς διακοπὲς λέξεων καὶ ἐπαναρθώσεις: (E) Τέσσερεις ἦσα (γ)οὶ ἀ..., Τέσσερεις ἦσα οἱ (γ)ἀδερφοί..., κ' τέσσερεις (ε), κ' οἱ τέσσερει..., εἰς πλανάτοι, (χε) (νε) κ' οἱ τέ..., (ε) κ' οἱ τέσσερεις, κ' οἱ τέσσερεις..., (χ)εἰς πλανό..., κ' οἱ τέσσερεις πλα..., (χ)ανόματοι, κα..., (χ)αλὰ κοπέ..., (ενε), καλὰ κοπε(χ)ελιαράκια.

Ὅλες αὐτὲς τὶς σχέσεις ἐκφωνητικῆς ὑφῆς ὁ συγγρ. πολὺ ὀρθὰ τὶς συνδέει μὲ μιὰ ὀρισμένη παράδοση βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, καὶ μάλιστα θεωρεῖ πιθανὴ μιὰ ἀπ' εὐθείας σχέση ἀνάμεσα στὴν Κρήτη καὶ στὸ Ἅγιον Ὄρος (βλ. σ. 299-300). Πάνω σ' αὐτὸ θέλω νὰ παρατηρήσω ὅτι ὁ ἰδιότυπος αὐτὸς τρόπος ἐκφωνήσεως κειμένου δὲν περιορίζεται μόνον στὰ τραγούδια τῆς δυτικῆς Κρήτης: ἰδιαίτερα τὴ χαρακτηριστικὴ ἐπανάρθρωση ἐνὸς φωνήεντος συνδυασμένου μὲ ἓνα «ν» ἢ «γ» τὴ συναντοῦμε καὶ σὲ δημοτικὰ τραγούδια ἄλλων ἐλληνικῶν περιοχῶν, π.χ. στὰ ἡπειρωτικὰ τραγούδια «τῆς Τζαβέλαινας» καὶ «Κιτισαντώνης» καὶ στὸ μακεδονίτικο «τοῦ καπετάν Λουκά» (βλ. Ἑλληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια, τόμ. Γ', Ἀθῆναι 1968, σ. 38-39, 53-54 καὶ 56-57). Τὸ κείμενο τῆς Τζαβέλαινας (σ. 38-39) εἶναι τὸ ἀκόλουθο: Στὴ βρούση στὰ Τσερίτσανα στὸν πάτ' ἀπὸ τὸ Σούλι | μπουλουῖπασιάδες κάθονταν κι' ὄλο Μαργαριτιῶτες. Κατὰ τὴν ἐκφώνηση τοῦ ἴδιου κειμένου γίνονται οἱ ἀκόλουθες διακοπὲς λέξεων καὶ ἐπαναρθώσεις φωνήεντων ἀνάλογες μ' ἐκεῖνες στὰ παραδείγματα τοῦ Band-Bony ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω: Στὴ βρούση στὸ Τσερί..., (ν)ι τσανα στὸν πά-, μωρέ, στὸν παν' ἀπὸ τὸ Σούλι, μπουλουῖπασιά..., (χα)α..., (ν)α-δες κάθονταν, μπουλουῖπασιάδες κά..., (ν)α-θονταν κι' ὄλο μωρέ, κι' ὄλο Μαργαριτιῶτες. Τὸ ἴδιο φαινόμενο καὶ στὸ μακεδονικὸ δημοτικὸ τραγούδι (ἀπὸ τὴ Σιάτιστα) τοῦ «καπετάν Λουκά» (στὸ ἀκόλουθο παράδειγμα δίδεται τὸ κείμενο ὅπως ἐκφωνεῖται): Ἄιντι. Ἐνα πουλάκι λά..., (ν)α-λῆσε στὸ Λέχοβο στὴ ράχη, δὲν κεληδοῦ..., (χ)ου..., δὲν κεληδοῦσε,

Λουκά μ', σάν πουλι αἶ, δὲν κελαηδοῦσε, Λουκά μ', σάν πουλι κι' οὐδὲ σάν χελιδόνι κτλ.

Πρόκειται λοιπὸν γιὰ ἓνα φαινόμενο ποὺ προφανῶς περιλαμβάνει ἓνα πολὺ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἑλληνικοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ ἀπ' ὅ,τι κατ' ἀρχὴν μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποθέσῃ, γι' αὐτὸ εἶναι ἀναγκαία ἡ συστηματικὴ ἔρευνά του. Ὁ Baud-Bovy, καὶ οἱ συνεργάτριές του Δέσποινα Μαζαράκη καὶ Ἀγλαΐα Ἀγιουτάντη, μὲ τὴν ὑποδειγματικὴ τους αὐτὴ ἔκδοση δημοῦργησαν πολὺ σημαντικὲς προϋποθέσεις γιὰ μιὰ τέτοια ἔρευνα.

Τελειώνοντας θὰ ἤθελα ἀκόμη νὰ προσθέσω ὅτι οἱ ὄροι ρυθμικῆς ἀγωγῆς τοὺς ὁποίους χρησιμοποιοῦ ὁ συγγρ. στὶς μεταγραφές τῶν τραγουδιῶν τῆς Δυτικῆς Κρήτης, ὅπως «mosso», «andante», «grave», «dento», «rubato», «moderato», κτλ., συνδυασμένους μάλιστα καὶ μὲ ἀντίστοιχη χρονομετρικὴ διάκριση, δὲν ἀνταποκρίνονται, ἔχω τὴν γνώμη, στὴν ὑφή καὶ στὸ ἦθος τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν. Τὰ συνδέουν αὐτόματα μὲ μιὰ μουσικὴ ἀντίληψη ποὺ ἔχει διαμορφωθῆ στὰ πλαίσια τῆς εὐρωπαϊκῆς κλασικῆς μουσικῆς παραδόσεως, μὲ τὴν ὁποία τὰ τραγοῦδια τῆς συλλογῆς δὲν ἔχουν καμιά σχέση. Ἰδιαίτερα μάλιστα ἀν λάβῃ κανεὶς ὑπόψη του ὅτι οἱ ὄροι αὐτοὶ ρυθμικῆς ἀγωγῆς σὲ κάθε μουσικὴ ἐποχὴ εἶχαν διαφορετικὴ ἔννοια (π.χ. τὴν ἐποχὴ τοῦ Μπάχ, διαφορετικὴ ἔννοια ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν τριῶν κλασικῶν τῆς Βιέννης), δὲν εἶναι καθόλου σκόπιμη οὔτε καὶ ἀπὸ πρακτικὴ ἄποψη ἐξυπηρετικὴ ἡ χρησιμοποίησή τους σὲ ἑλληνικὰ δημοτικὰ τραγοῦδια.

ΔΗΜ. Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ

Γεωργίας Π. Κουλικούρη, 'Ο «Ἀλέξανδρος» τοῦ Χατζῆ Ἀλεξανδρῆ. Ἐνα πολεμικὸ καράβι τῶν Ψαρῶν. Ἡμερολόγιο καὶ δράση (1821-1838), Ἀθήνα 1972. 80, σσ. 398.

Ἡ δ. Γ. Κουλικούρη ἐρευνώντας τὰ κατάλοιπα τοῦ Παναγιῆ Ἡρειώτη στὴν Αἴγινα εἶχε τὴν τύχη νὰ βρῆ τὸ χειρόγραφο ἑνὸς ναυτικοῦ ἡμερολογίου τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως. Τὸ εὖρημά της αὐτὸ ὑπῆρξε τὸ κίνητρο καὶ ὁ πυρήνας τῆς διατριβῆς, μὲ τὴν ὁποία ἔγινε διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Τὸ ἡμερολόγιο, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ 15 μεγάλα φύλλα, φθαρμένα σὲ πολλὰ μέρη, εἶναι γραμμένο καὶ στὶς δύο σελίδες μὲ καθαρὸ γραφικὸ χαρακτῆρα, ἀλλὰ χωρὶς χρονολογικὴ ἔνδειξη.

Ἡ συγγρ. δὲν περιορίστηκε μόνον νὰ διαβάσῃ τὸ κείμενο τοῦ ἡμερολογίου, ἀλλὰ προσεπάθησε, μὲ ἐπίμονες ἀναζητήσεις καὶ μὲ σειρὰ συλλογισμῶν, νὰ καθορίσῃ τὴ χρονολογία του καὶ νὰ βρῆ σὲ ποιὸν ἀνήκε. Κατόπιν ἐφρόντισε νὰ τὸ μεταγράψῃ προσεκτικὰ, σύμφωνα μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης, νὰ δηλώσῃ τὴν ἔκταση τοῦ χώρου τῶν κενῶν, νὰ τὰ συμπληρώσῃ, ὅπου ἦταν δυνατόν, μὲ μεγάλη πιθανότητα καὶ νὰ παραθέσῃ τὸ κείμενο στὶς σσ. 73-108 τῆς διατριβῆς της.

Ἡ ἐργασία της ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ ἐξῆς μέρη: ἀπὸ τὸν πρόλογο (σ. 7-8), τὸν κατάλογο τῶν ἐγγράφων ποὺ δημοσιεύονται (σ. 11-19), ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴν (σ. 21-24) καὶ ἀπὸ πέντε κεφάλαια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ τελευταῖο (σ. 153-350) περιέχει ἀποκλειστικῶς ἐγγράφα τῆς περιόδου 1825-1831,

που αναφέρονται άμεσα ή έμμεσα στην εργασία της. 'Ακολουθεϊ ή βιβλιογραφία, που διαιρείται στις άμεσες πηγές, στις έμμεσες και στα βοηθήματα. Στις άμεσες πηγές, από την σ. 351-366, δηλώνονται οι άρχαιακές συλλογές, από τις οποίες πάρθηκαν τὰ ποικίλα έγγραφα και δίπλα από τις άπαραίτητες ένδειξεις του κάθε έγγραφου σημειώνεται ή σελίδα τής διατριβής της, στην οποία χρησιμοποιεϊται αυτό, ενώ στην σ. 366 κ.έ. αναφέρονται τὰ δημοσιευμένα άρχεϊα και οι συλλογές έγγραφων. 'Ακολουθεϊ ή παράθεση των έμμεσων πηγών (άπομνημονεύματα, ύπομνήματα κτλ.) και των βοηθημάτων (σ. 376-381) με τις ιδιαίτερες, όπως και παραπάνω ένδειξεις. "Επονται τρία εύρετήρια, των κυρίων όνομάτων (σ. 383-389), των όνομάτων καραβιών (σ. 389-390) και τέλος των γεωγραφικών και έθνικών όνομάτων (σ. 390-395).

Στό Α' κεφάλαιο (σ. 1-36) ή συγγρ. έρευνά την ιστορία του καραβιού «'Αλέξανδρος», τή δράση του στις διάφορες έπιχειρήσεις κατά τή διάρκεια του 'Αγώνα, τήν τύχη του πλοίου ως έμπορικού πιά μετά τή λήξη των έπιχειρήσεων, τὰ σχετικά με τὸ πλήρωμά του, με τὸν ιδιοκτήτη του Νικολῆ Χατζῆ 'Αλεξανδρῆ, τὸν διάδοχό του 'Ιωάννη και τὰ άλλα μέλη τής οικογένειάς του. Οι ειδήσεις οι αναφερόμενες στα θέματα αυτά προέρχονται από πολλές ανέκδοτες, κατά τὸ πλεϊστον, πηγές και έξασφαλίζουν άφθονη και πειστική τήν τεκμηρίωση των σκέψεών της. Πρέπει νὰ έξαρθῆ ή έρευνητικότητά της, οι όρθοι συλλογισμοί της και ό συνεχής προβληματισμός της.

Στό Β' κεφάλαιο (σ. 55-131) έντύπωση προξενεί ή εύσυνειδησία, με την οποία προβαίνει στην περιγραφή του ήμερολογίου, στην έπιτυχῆ προσπάθεια νὰ συμπληρώση όρισμένα κενά, στην άναζήτηση του προσώπου του γραμματικού που κρατούσε τὸ ήμερολόγιο, και στη διευκρίνηση των σχέσεων αὐτοῦ με τούς πλοιοκτῆτες. Κατόπιν στις σσ. 43 κ.έ. έπιχειρεϊ νὰ καθορίση τις έξστρατεϊες, στις οποίες συμμετέχει ό «'Αλέξανδρος», καθώς και τις σχετικές ήμερομηνίες, νὰ έλέγξη τήν ακρίβεια του περιεχομένου του χειρογράφου και ν' αντιπαραβάλη τις όμοιότητες ή διαφορές, τις οποίες παρουσιάζει αὐτὸ έν σχέσει με τις άλλες πηγές. 'Αξίζει νὰ ύπογραμμισθῆ ή έπίμονη κριτική της, ή οποία καταλήγει σέ όρισμένα θετικά συμπεράσματα ως πρὸς τήν ακρίβεια των ειδήσεων τόσο του χειρογράφου, όσο και των λοιπών πηγών. 'Αντιλαμβάνεται λοιπὸν κανείς εύκολα πόσο χρήσιμη είναι ή έρευνα αὐτή για τὸν ιστορικό έκείνον, ό όποιος θά συνθέση τήν ιστορία των ναυτικών έπιχειρήσεων κατά τή διάρκεια τής 'Ελληνικῆς 'Επαναστάσεως.

'Επίσης πρέπει νὰ ύπογραμμίσουμε τήν έπιμέλεια με την οποία ύπομνηματίζει και πλουτίζει τὸ κείμενο. Στα σχόλια συγκεντρώνει τις ένδειξεις των πηγών και βοηθημάτων για τις μνημονεύμενες έπιχειρήσεις, ήτοι πλήρεις βιβλιογραφικές παραπομπές, πράγμα πολὺ χρήσιμο για τὸν ιστορικό του 'Αγώνα.

Στό Γ' κεφάλαιο (σ. 133-148) προσπαθεϊ ή συγγρ.—και ή προσπάθειά της είναι, νομίζω, έπιτυχῆς—ν' αναπληρώση τις ειδήσεις του ήμερολογίου, οι οποίες περιλαμβάνονταν στα χαμένα φύλλα του κειμένου. Ούσιαστικά δηλαδή έχουμε στο κεφάλαιο αὐτὸ τήν ιστορία του καραβιού «'Αλέξανδρος» βάσει άλλων πηγών, επίσης αξιόπιστων. Προέρχονται αὐτὲς οι πηγές όχι μόνο από δημοσιευμένα έργα, αλλά και από ανέκδοτα έγγραφα που απόκεινται σέ διάφορα άρχεϊα. 'Η συμβολή τής συγγρ. στο σημείο αὐτὸ είναι αξιόλογη, γιατί

μέ την εύκαιρία αυτή, με τη συγκέντρωση δηλαδή τῶν εἰδήσεων, δίνει στὸν ἱστορικὸ ἓνα βασικὸ βοήθημα.

Τὸ Δ' κεφάλαιο, ποῦ ἀναφέρεται στὴν ἱστορία τοῦ πλοίου («'Αλέξανδρος») μετὰ τὴν Ἐπανάσταση, ὡς τις 11 Ἰανουαρίου 1838, ὁπότε καταστράφηκε ἀπὸ πυρκαϊὰ στὸ λιμάνι τῆς Ἐρμουπόλεως Σύρου, εἶναι πολὺ σύντομο (σ. 149-151). Τὸ κεφάλαιο αὐτό, ἐπειδὴ εἶναι μικρὸ καὶ ἀποτελεῖ τρόπον τινὰ τὸν ἐπίλογο τῆς ἱστορίας τοῦ πλοίου, θὰ ἔπρεπε νὰ συγχωνευθῆ μετὰ τὸ τρίτο. Καὶ στὸ Δ' κεφάλαιο εἶναι εὐδιάκριτη ἡ ἐπιμέλεια καὶ ἡ ἐρευνητικότητα τῆς συγγρ. Γιὰ τὴν ἐξιστόρηση τῶν ταξιδιῶν τοῦ πλοίου στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες κατὰ τὰ ἔτη 1835-1836 ἀνατρέχει σὲ ἐφημερίδες τῆς Βοστώνης, στὸ περιοδικὸ Ἐτλαντὶς καὶ στὶς ἑλληνικὲς ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἀναζητήσεις ποῦ χαρακτηρίζουν τὴν ἐπίμονη προσπάθεια πρὸς ἀνέυρεση νέων ἱστορικῶν στοιχείων.

Ἐς ὑπογραμμισθῆ τέλος ὅτι στὸ Ε' κεφάλαιο, ὅπου δημοσιεύονται τὰ ἔγγραφα, οἱ σσ. 153-156 ἀποτελοῦν μία εἰδικὴ εἰσαγωγή, στὴν ὁποία δηλώνονται τὰ ποικίλα—εἰδικὰ καὶ γενικὰ—θέματα, τὰ ὁποῖα θίγονται στὰ ἔγγραφα, καὶ διατυπώνονται ὀρισμένες κριτικὲς παρατηρήσεις ὡς πρὸς τὶς διαφορὰς ποῦ παρουσιάζουν αὐτὰ μεταξὺ τους σὲ ἡμερομηνίες, ἀριθμοὺς καὶ ὀνόματα. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἐπισημαίνονται τὰ συναφῆ ζητήματα καὶ συστηματοποιοῦνται αὐτὰ γιὰ περαιτέρω ἔρευνα. Ἐλάχιστα ἀπὸ τὰ ἔγγραφα αὐτὰ εἶναι ἤδη δημοσιευμένα.

Ἀπὸ τὶς παραπάνω σύντομες παρατηρήσεις καταφαίνεται, νομίζω, πολὺ καθαρὰ ἡ συμβολὴ τῆς ἐργασίας τῆς δ. Κουλικούρδη στὴν ἱστορικὴ ἐπιστήμη.

A. E. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

Δημήτρη Σταμέλου, Κατσαντώνης. Ἱστορικὲς διαστάσεις τοῦ θρόλου του, Ἀθήνα [1972]. 8ο, σσ. 108.

Οἱ δυσκολίες τοῦ ἐγχειρήματος γιὰ μιὰ καθαρὰ ἐπιστημονικὴ βιογράφηση τοῦ Κατσαντώνη εἶναι πολλές. Ὀφείλονται κυρίως στὴν ἔλλειψη θετικῶν στοιχείων γιὰ μιὰ τόσο θρυλικὴ φυσιογνωμία, ἀλλὰ ἀσφαλῶς καὶ στὸ γεγονός ὅτι ἡ μορφή τοῦ ἥρωικοῦ αὐτοῦ κλέφτη πέρασε νωρὶς στὴ λαϊκὴ παράδοση (ἀκόμη καὶ στὸ λαϊκὸ θέατρο καὶ τὸ θέατρο σκιῶν). Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν ὁ ἀκριβὴς χρονολογικὸς προσδιορισμὸς τῶν γεγονότων εἶναι συχνὰ ἀβέβαιος καὶ ἡ τεκμηρίωσή τους ἀπὸ τὶς πηγές ἀδύνατη· μετὰ πολλὴ δυσκολία εἶναι δυνατόν νὰ συναχθοῦν ὀρισμένα εἰδικὰ συμπεράσματα.

Ὡς τώρα εἴχαμε τρεῖς βασικὲς καὶ ἔγκυρες βιογραφίες τοῦ Κατσαντώνη: τοῦ James Emerson¹, τοῦ Ἐπαμεινώντα Φραγγίστα² καὶ τοῦ Eugène Yemeniz³. Ἡ συμβολὴ τοῦ κ. Σταμέλου, ποῦ εἶναι περισσότερο γνωστὸς γιὰ

1. *The History of Modern Greece*, τόμ. 1, Λονδίνο 1830, σ. 438-46.

2. *Βίος τοῦ Κατσαντώνη*, Ἐπιμέλεια - σχόλια Π. Ι. Βασιλείου, Ἀθήνα 1963².

3. *Scènes et récits des guerres de l'Indépendance, Grèce moderne*, Παρίσι 1869, σ. 25-59.

τις φιλολογικές και λογοτεχνικές του μελέτες, έγκειται στο γεγονός ότι, αξιολογώντας σταθερά τις παραπάνω εργασίες και στηριγμένος και σε άλλες ιστορικές πηγές, ακόμη και σε παραδοσιακά στοιχεία (που όπωσδήποτε τὰ χρησιμοποιεῖ με κάποιο μέτρο και σε συσχέτιση πάντοτε με τις αντίστοιχες ἢ παράλληλες ιστορικές μαρτυρίες), επιχειρεῖ νὰ παρουσιάσῃ συγκεντρωμένα τὰ σημαντικότερα γεγονότα που συνδέονται με τὴ ζωὴ τοῦ Κατσαντώνη. Ἐντάσσει ἀκόμη τὸ ἱστορικὸ μυθιστόρημα τοῦ Κ. Ράμφου¹ στὴ σωστὴ του κατηγορία τοῦ λογοτεχνικοῦ καὶ ὄχι τοῦ ἱστορικοῦ ὕλικου. Ὁδηγεῖται ἔτσι σὲ μερικές διαπιστώσεις, με κύριο ἐπίκουρο τὴ λογικὴ τῶν πραγμάτων τὴν περισσότερες φορές, ὥστε νὰ τοποθετηθῇ ὁ ἥρωας στὴς ἀληθινὲς ιστορικές του διαστάσεις, αὐτὲς που δικαιώνουν τὸ θρόλο καὶ τὴν παραδόσεις που πλάστηκαν γιὰ τὴν ἥρωικὴ αὐτὴ μορφή τῆς προεπαναστατικῆς Ἑλλάδας.

Δίνονται στοιχεῖα (σ. 17-25) γιὰ τὴ γέννηση τοῦ Κατσαντώνη—τὴ χρονολογεῖ στὰ 1775 καὶ τὴν τοποθετεῖ στὸ χωριὸ Μάραθος (Μύρση) τῶν Ἀγρῶν καὶ ὄχι στὸ Βασταβέτσι τῆς Ἠπείρου, ἀπὸ ὅπου καταγόταν ὁ πατέρας του—, τὴν καταγωγὴ του ἀπὸ σαρακατσάνικη οἰκογένεια καὶ τὴν ἐτυμολογία τοῦ ὀνόματός του. Εἰδικότερα γιὰ τὴν ἐτυμολογία προτιμᾷ τελικὰ, ἀφοῦ ἀπαριθμῆσιν τὴν ἐπικρατέστερες ἀπόψεις, τὴν ἀτυχή μᾶλλον προέλευση ἀπὸ τὸ «Κάτσε Ἀντώνη», τὴν παρακλητικὴ φωνὴ τῆς μάνας του, τὴ συχνὰ σπαραχτικὴ, μιὰ που ἰδιαίτερη ἀγάπη ἔτρεφε στὸν Ἀντώνη» (σ. 24). Τὴ γνώμη του αὐτὴ ὁ συγγραφέας τὴ στηρίζει σὲ μαρτυρίες τῶν Φραγγίστα, Yemeniz καὶ Ζησίου². Στὰ 1802 ὁ Κατσαντώνης βγαίνει στὸ κλαρὶ (σ. 31-34). Ἀπὸ τὸ 1802 ὡς τὸ 1807 νικᾷ συχνὰ τοὺς Τούρκους καὶ φημίζεται σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Τὰ κατορθώματά του φέρνουν κοντὰ (1805) καὶ τὸν Καραϊσκάκη, σὴν ἀπλὸ στὴν ἀρχὴ μέλος τῆς ὀμάδας του (σ. 43). Τὸ 1807, στὴ γνωστὴ κλεφταρματολικὴ συνέλευση τῆς Λευκάδας, που συνήλθε με πρωτοβουλία τοῦ Καποδίστρια, ἀνυποτάσσεται τὸ ἔργο τοῦ Κατσαντώνη καὶ ὁ ἴδιος ἀνακηρύσσεται ὁμόφωνα ἀρχηγὸς τῶν κλεφτῶν (σ. 66-68). Στὰ μέσα τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1808 ὁ Κατσαντώνης ἀρρωσταίνει ἀπὸ εὐλογιὰ καὶ ἀποσύρεται στὸ χωριὸ Μοναστηράκι τῶν Ἀγρῶν, μέσα σὲ μιὰ σπηλιά· ἐκεῖ τὸν συλλαμβάνουν οἱ Τούρκοι καὶ τὸν ὀδηγοῦν στὰ Γιάννινα, ὅπου καὶ τὸν θανατώνουν σπάζοντάς του τὰ κόκαλα (σ. 69-95). Στὸ τέλος τῆς ἐργασίας (σ. 96-99) ἐξετάζονται οἱ συνέπειες τοῦ θανάτου τοῦ Κατσαντώνη γιὰ τὸ μέλλον τῶν κλεφτῶν καὶ ἡ τύχη τῶν συντρόφων του, ὅσων ἐπέζησαν καὶ ἔδρασαν κατὰ τὴν Ἐπανάσταση, ἰδίως τοῦ Καραϊσκάκη.

Ὁ συγγρ. φρόντισε νὰ κοσμήσῃ τὸ βιβλίον του με σχηματικὴ παράσταση τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καβαλάρη νὰ σκοτώνῃ τὸ δράκοντα (αὐτὴ τὴν εἰκόνα εἶχε τὸ μπαῖράκι τοῦ Κατσαντώνη, σ. 33) καὶ ἀκόμη με εἰκόνες τοῦ Κατσαντώνη καμωμένες ἀπὸ τοὺς λαϊκοὺς ζωγράφους Θεόφιλο (σ. 25) καὶ Χρηστί-

1. Ὁ Κατσαντώνης, κλέφτικον ἐπεισόδιον ἢ ἑλληνικὸν μυθιστόρημα, Ἀθ. 1862.

2. Πιθανή, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ κ. Χαράλ. Συμεωνίδη, εἶναι καὶ ἡ προέλευση τοῦ ὀνόματος ἀπὸ τὸ Καπαντώνης= ὁ μελαχρινός, ὁ μαυριδερός Ἀντώνης (βλ. σ. 26-27)· τὸ ψ γίνεται τσ, ὅπως κοφός)κουτσός, κοφομπολιάζω)κουτσομπολιάζω, ψάρι)τσάρι (πρβ. Μ. Φιλήντα, Γλωσσογνωσία καὶ γλωσσογραφία ἑλληνική, Ἀθήνα, τόμ. 1, 1924, 17 καὶ τόμ. 2, ἄ.ξ., 232.

δη (σ. 57 και 97), με μιὰ παλιὰ λαϊκὴ ξυλογραφία (χωρὶς ὅμως νὰ παραπέμψη καὶ στὸν τόπο τῆς προέλευσής τους), καθὼς ἐπίσης καὶ με χάριτη τῆς περιοχῆς ὅπου ἔδρασε ὁ ἥρωας (σ. 15).

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΨΑΡΑΣ

Χαρολ. Π. Συμεωνίδης, Οἱ Τσάκωνες καὶ ἡ Τσακωνία. Συμβολὴ στὴν ἔρμηνεία τῶν ὀνομάτων καὶ τοῦ ὀνόματι βυζαντινοῦ θεσμοῦ τῶν καστροφυλάκων, *Θεσσαλονίκη* 1972. 8ο, σσ. 187. (Κέντρον Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν. Βυζαντινὰ κείμενα καὶ μελέται, ἀριθ. 5).

Ἡ μελέτη αὐτή, ποὺ εἶχε ὑποβληθῆ παλαιότερα ὡς διδακτορικὴ διατριβὴ στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καὶ εἶχε ἀπορριφθῆ, ἀποτελεῖ μιὰ ἀπόπειρα ἔρμηνείας τοῦ σημερινοῦ ἐθνικοῦ *Τσάκωνες*, τοῦ παλαιότερα ἐπαγγελματικοῦ ὄρου *τζάκωνες* - *τζέκωνες* καὶ τοῦ πελοποννησιακοῦ τοπωνυμίου *Τσακωνία*. Σ' ἓνα πρῶτο μέρος (σ. 17-54) ὁ συγγρ. δίνει τὸ χρονικὸ τῶν ὡς σήμερα σχετικῶν ἐτυμολογικῶν προσπαθειῶν καί, συγνά, κάνει σωστὲς παρατηρήσεις γιὰ νὰ τὴν ἀποκρούσῃ. Στὸ δευτέρου μέρος (σ. 57-150) ἐπιχειρεῖ δική του ἐτυμολογία, στὴν ὁποία, ὅπως λέει στὸν Πρόλογο, ὁδηγήθηκε ἀπὸ τὴν «ἀποκαλυπτικὴ» διαπίστωση ὅτι στὰ σημερινὰ τσακόνικα τὰ συμφωνικὰ συμπλέγματα *θρ*, *θρ*, *τρ* τρέπονται σὲ *τσ*. Ἔτσι τὸ *Τσάκωνες* ἀνάγεται σὲ *Τσάκωνες* καὶ τὸ *Τσακωνία* σὲ *Τραχωνία*.

Στὸ βῆθος, τὴν ἰδέα αὐτὴ τὴν εἶχε ρίξει τὸν περασμένο αἰῶνα ὁ G. Deville. Βλέποντας ὅτι ἡ σημερινὴ Τσακωνία εἶναι τόπος ὄρεινός, τραχὺς καὶ ὅτι τὸ συμφωνικὸ σύμπλεγμα *τρ* γίνεται *τσ*, στὴν τοπικὴ διάλεκτο, παρατηροῦσε πὼς οἱ προϋποθέσεις αὐτὲς θὰ δικαιολογοῦσαν ἀναγωγὴ τοῦ *Τσακωνία* σὲ *Τραχωνία*, ἂν στὰ τσακόνικα τὸ μεσοφωνηεντικὸ *χ* τρεπόταν σὲ *κ* (καὶ ἂν τὸ ὄνομα προφερόταν *Τσακωνία*, δηλ. με *ου* ἀντὶ ἀρχαίου *ω*, ὅπως συμβαίνει στὴ διάλεκτο), πράγμα ποὺ δὲ γίνεται. Τὴν ὑπόθεσιν αὐτὴ ἀρνεῖται νὰ δεχτῆ ὁ εἰδικὸς μελετητὴς τῆς διαλέκτου M. Deffner, ὁ ὁποῖος δὲ βλέπει πούθενά τροπὴ μεσοφωνηεντικοῦ *χ* > *κ*, καὶ ἄλλοι.

Ὁ ἴδιος ὁ Συμεωνίδης ἀναφέρει ὅτι τὸ ἀρχαῖο ἐπίθετο *τραχὺς* ἐπιζῆ στὰ τσακόνικα μετὰ τὸ φωνητικὸ τύπο *τσαχό*. Αὐτὸ καὶ μόνο ἔπρεπε νὰ σταματήσῃ τὴν ἐτυμολογικὴ ἀπόπειρα *τσακων*, *τσακωνία* (<*τσαχων*, *τραχωνία*). Ἐπειδὴ ὅμως ἔπρεπε νὰ ἐπαληθεύσῃ με κάθε τρόπο τὴν ἀρχικὴ «ἀποκαλυπτικὴ» του ἔμπνευση, ὁ συγγρ. ἐπιδίδεται στὴν ἀνίχνευση περιπτώσεων ὅπου, κατ' αὐτόν, ὑπάρχει τροπὴ *χ* > *κ*. Ἐχοντας μάλιστα ὑπόψιν του νεώτερες μελέτες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες φαίνεται ὅτι οἱ ὄροι *τζάκωνες* - *τζέκωνες* καὶ *Τσακωνία* ἀπαντοῦν καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, ὑποστηρίζει ὅτι παλαιότερα οἱ τροπὲς *τρ* > *τσ* καὶ *χ* > *κ* εἶχαν μεγαλύτερη ἔκτασιν στὸν ἑλληνόγλωσσο χῶρο καὶ ὅτι ἀνάγονται χρονολογικὰ σὲ ἐποχὴ πρὶν ἀπὸ τὸ 10ο αἰῶνα, ὅποτε μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν Πορφυρογέννητο ὁ ὄρος *τζέκωνες*.

Ἔτσι, σ. 63, σημ. 2, γιὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὸ *-κ-* τῆς λέξης, γράφει: «ἐπειδὴ ἡ διαφορὰ στὴν προφορὰ ἀνάμεσα στὸ ὑπερωικὸ *χ* καὶ τὸ ὑπερωικὸ *κ* εἶναι ἐλάχιστη, δὲ ν ἀποκλείεται [!] τὸ τσακωνικὸ ἐπίθετο *τσαχό* νὰ ἀκουόταν παλιότερα καὶ *τσακό*». Δηλ. ἓνα ἐξακολουθητικὸ ἄηχο γίνεται

στιγμαῖο καὶ ξαναγυρίζει πάλι σὲ ἐξακολουθητικό. Παράλογη ὑπόθεση ποὺ διαψεύδεται ἀπὸ τὴ φωνητικὴ πραγματικότητα τῆς τσακωνικῆς. Ὁ συγγρ., γιὰ νὰ ἐνισχύσῃ τὴν ὑπόθεση τῆς τροπῆς χ)κ, ἀναφέρει ἐπίθετα ὅπως *μαγιάτικος* > *μαγιάτσιχο* καὶ μερικὰ ἄλλα γνωστὰ στὴ διάλεκτο. Ἐδῶ ὅμως ἔχουμε τὸ ἀντίθετο ἀκριβῶς φαινόμενο, δηλ. κ)χ, ποὺ πραγματοποιεῖται στὸ ἐπίθεμα *-ικος*, καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι ἀναλογικὸς σχηματισμὸς παλαιὸς (ὑπάρχει ἀρχαῖο ἐπίθεμα *-ικος*), ὁ ὁποῖος τώρα ἔχει ἀτονήσει. Μὲ τὴν ἴδια πρόθεση νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν τροπὴ χ)κ ἀναφέρει τὰ τσακόνικα *ἀσκὰ* (<*ισχάς*, ἀμοσκά < *μασχάλη*). Ἀλλὰ δὲν ξέρει ὅτι οἱ ἕροι φωνητικῆς τροπῆς στὰ συμφωνικά συμπλέγματα εἶναι διαφορετικοὶ ἀπὸ τὴν τροπὴ μεσοφωνηεντικῶν συμφωνῶν καὶ ὅτι ἡ ἀνομοιωτικὴ τροπὴ σχ)σκ εἶναι φαινόμενο πανελληνίου καὶ ὄχι τσακόνικο (πασκίζω, σκολειό, σκονί, μόνος καὶ ἀναριθμητὰ ἄλλα);

Ἐπειδὴ ἴσως ὁ συγγρ. καταλαβαίνει ὅτι τὰ ἐπιχειρήματα αὐτὰ δὲν πείθουν, καταφεύγει στὴν ἐτυμολόγησιν μιᾶς μοναδικῆς τσακόνικης λέξης, ὅπου κατὰ τὴν ἀντίληψή του ὑπάρχει τροπὴ μεσοφωνηεντικοῦ χ)κ, τὸ ρῆμα *βακατίζω* = *βελάζω*. Τὸ ἀνάγει σὲ ἀμάρτυρο **βλαχατίζω* - *βληχατίζω* = ἀρχαῖο *βληχῶμαι*. Ὑποθέτει δηλ. ἓνα δωρικὸ τύπο μὲ *-α-* στὴν πρώτη συλλαβή, ἀντὶ τοῦ *-η-* στὶς ἄλλες ἀρχαῖες διαλέκτους. Στὴν πραγματικότητα ἓνα τέτοιο *-α-* ὑπάρχει ὡς «ὑπερδωρισμὸς» στὸ οὐσιαστικὸ *βλαχά* σὲ χορικά τραγικῶν. Ὁ Θεόκριτος παραδίδει *βληχᾶσθαι* (βλ. P. Chantraine, *Diction étymol. de la langue grecque*, στίς λ.). Καὶ ἄλλες ἰνδοευρωπαϊκὲς γλῶσσες παρουσιάζουν τὴ λέξη μὲ *-e-* στὴν πρώτη συλλαβή. Ἐνδιαφέρει μάλιστα ὅτι στὰ σλαβικά ὁ ποιμενικὸς αὐτὸς ἕρος βρίσκεται μὲ τὸν τύπο *blekati*, ὅπου πρέπει νὰ σημειωθῇ τὸ κ καὶ τὸ τ τοῦ ἐπιθήματος (στὰ τσακόνικα ἢ τροπὴ *τι*) *dzi* εἶναι συνηθισμένη). Τύπος *βληχατίζω* δὲν παραδίδεται στὰ ἑλληνικά. Τὸ ἴδιο τὸ ἀρχαῖο *βληχῶμαι* ἔχει ἀντικατασταθῇ σὲ ὅλες τὶς νεοελληνικὲς διαλέκτους ἀπὸ τὸ *βελάζω*, γνωστὸ καὶ στὰ τσακόνικα, *μπελάζω*, καὶ ἄλλους φωνητικούς τύπους¹, ποὺ εἶναι ὀνοματοποιημένοι ἀπὸ τὴ φωνὴ τῶν προβάτων (ἤδη ὁ Ἀριστοφάνης ἀναφέρει *βῆ βῆ*. Βλ. Ἱστορ. Λεξ. Ἀκαδημίας, λ. *βελάζω*). Τὸ σπάνιο λοιπὸν τσακόνικο *βακατίζω* εἶναι λέξη ἠχομιμητικὴ ἀπὸ τὴ φωνὴ τοῦ προβάτου (πρβ. *μπάκακας* = *βάτραχος*, Ἀνδριώτη, Ἐτυμολ. Λεξ., *βουζουνίζω* = *βομβῶ*, *κροακός*, ὑποκορ. *κροακάμι* = εἶδος μικροῦ τζίτζικα, Κύμη, κ.π.ᾶ.) καὶ ἔτσι τὸ ἐτυμολογεῖ τὸ Ἱστορ. Λεξικὸ τῆς Ἀκαδημίας, λ. *βακατίζω*. Ἐχει λοιπὸν δίκιο ὁ Deffner, *Zakonische Grammatik*, σ. 69, νὰ ἀρνήται σχέση τοῦ *βακατίζω* πρὸς τὸ ἀρχαῖο *βληχῶμαι* καὶ ἄδικο ὁ συγγρ., ὁ ὁποῖος, σ. 65, σημ. 1, βλέπει «ὀλοφάνερη» τροπὴ χ)κ στὴ λέξη αὐτή².

1. Μόνον στὸ ἰδίωμα τῆς Θήρας ὑπάρχει, κατὰ τὸ Ἱστορ. Λεξ. τῆς Ἀκαδημίας, *βληχιάζω* = *βελάζω* γιὰ πρόβατα καὶ *βραχινιάζω* γιὰ ἀνθρώπους.

2. Στὴ σ. 65, ὁ συγγρ. προσπαθεῖ νὰ παραθέσῃ παραδείγματα τροπῆς χ)κ ἔξω ἀπὸ τὰ τσακόνικα: 1) *Τζερνίκοβη* - *Τζερνιχόβη* - *Τζερνιγόβη*, σλαβικὸ τοπωνύμιον ποὺ παλαιότεροι Ἕλληνες συγγραφεῖς μεταγράφουν ὁ καθένας μὲ τὸν τρόπο του. Ἀλλὰ καὶ ἐδῶ ὁ ἀρχικὸς τύπος εἶναι μὲ κ, ὄχι χ)κ· 2) σὲ ἔγγραφο τοῦ 13ου αἰ. βρίσκει *απρίγκηπος Ταράνδου καὶ Ἀκαΐας*. Ἀλλὰ δὲ βλέπει ὅτι πρόκειται γιὰ μεταγραφὴ ξένης προφορᾶς τοῦ Ἀχαΐα; Παραθέτει τὸ τοπων. τῆς Καλύμνου *Βλυκάθια* ὡς παράδειγμα τροπῆς χ)κ. Πρόκειται ἀπλῶς γιὰ ἀντιμετάθεσιν χ-θ)κ-θ: *Βλυχάθια* > *Βλυκάθια*. Τὰ ἄλλα προχριστιανικά ποὺ ἀνα-

Ἰστέρα ἀπ' αὐτὸ ὁ συγγρ. ἐπιχειρεῖ μὲ τὴν ἴδια ἐπιμονὴ ν' ἀποδείξῃ πὼς οἱ τροπὲς τρ)τσ καὶ χ)κ, πού δὲν ἀπαντοῦν καὶ οἱ δυὸ στὸ τραχὺς)τσαχό, τὸ ὁποῖο κυρίως μᾶς ἐνδιαφέρει καὶ μόνο του θὰ ἦταν σοβαρό, βρίσκονται σὲ μιὰ μοναδικὴ τσακόνικη λέξη, τὸ τσακοντία = τραπεζίτης.

Ὁ Deffner *Λεξ. Τσακων.*, σ. 370, εἶχε ἀναγάγει τὴ λέξη σὲ *τρακόδους, «δηλ. εἰς ὀδόντα προωρισμένον διὰ τραγήματα, νὰ σπάῃ δηλ., μὲ ἓνα τρακ καρύδια, ἀμύγδαλα κτλ. καὶ νὰ τὰ ἀλέθῃ». Ὑπενθυμίζει ἐπίσης τὸν ἄορ. τοῦ τρώγω, ἔτραγον - ἐτραγῆν καὶ τὰ τραγὰ κεράσια, πού τὰ σχετίζει μὲ τὸ τσακοντία. Ὁ συγγρ., σ. 66, νομίζει ὅτι εἶναι πιθανότερο πὼς ἡ λέξη πρέπει νὰ ἐτυμολογηθῇ ἀπὸ *τραχοδοντία (*τραχόδους)τραγοντία)*τσακοντία). Ἐπικαλεῖται ὑπὲρ τῆς ἐτυμολογίας του 1) τὸ τραχὺς)τσαχό, ὅπου ὅμως δὲν ὑπάρχει χ)κ. (Ἴσως τὸ θεωρεῖ βέβαιο ἀπὸ τὴν ἐτυμολογία *βληχατίζω)βακατίζισον, πού δὲν εἶναι σωστή), καὶ 2) τὸ ἐρμῆνευμα τραχυόδοντες πού δίνει ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Σοφιστὴς στὸ ὁμηρικὸ ἐπίθετο καρχαρόδοντες. Αὐτό, λέει ὁ συγγρ., «βεβαιώνει ὅτι οἱ τραπεζίτες ὀνομάζονταν πιθανότατα τραχυόδοντες καὶ ὄχι ὅτι ὑπῆρχαν δόντια προωρισμένα διὰ τὰ τραγήματα κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Deffner». Ἀλλὰ τὸ ἐρμῆνευμα τραχυόδοντες καὶ ἡ λέξη καρχαρόδοντες πού ἐρμηνεύει δὲ χαρακτηρίζουν τοὺς τραπεζίτες, παρὰ ἡ μυτερά δόντια πού εἶναι ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ τοὺς κοπτήρες, τὰ σκυλόδοντα. Τὴν ἴδια σημασία ἔχουν καὶ τὰ δόντια τῶν ζώων πού ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης ὡς καρχαρόδοντα. Ὁ Chantraine, *Diction étymol.*, λ. κάρχαρος, σημειώνει γιὰ τὸ καρχαρόδους (-ων) «aux dents aigues, notamment comme épithète de chiens» καὶ δίνει πολλὰ σχετικὰ παραπομπὰς. Τὸ τραχυόδοντα λοιπὸν καὶ καρχαρόδοντα ἀναφέρεται στὰ ζῶα πού ἔχουν «ὄξεις» ὀδόντας, ἔνοια ἄσχετη μὲ τοὺς τραπεζίτες, πού δηλώνει τὸ τσακόνικο τσακοντία. Χαρακτηριστικὸ τῶν τραπεζιτῶν δὲν εἶναι, νομίζω, ἡ τραχύτητα τῆς ἐπιφάνειάς τους, παρὰ ἡ μεγάλη τους ἀντοχή, ἡ σκληρότητά τους. Γι' αὐτὸ ὡς ἀρχικὸ τύπο τοῦ τσακοντία θὰ ἔβλεπα λέξη πού ἐτυμολογικὰ ἔχει ἀρχαῖο κ (ὄχι χ)κ). Πραγματικά, λέγεται σήμερα ὡς ἔκφραση τοῦ ἀδυνάτου: «δράκου δόντι νᾶχης, δὲν τὸ καταφέρνει», ὅπου «δράκου δόντι»= ἰσχυρό, σκληρὸ δόντι, καὶ μεταφορικὰ ἰσχυρὰ μέσα. Ἔτσι εἶναι πολὺ πιθανότερη ἡ ἐτυμολογία δρακοντία (ἢ δρακοδοντία) τσακοντία (τὸ δρ)τσ εἶναι συνηθισμένο φαινόμενο τῆς τσακονικῆς, ὅπως καὶ τὸ τρ)τσ). Ἀλλωστε ἀνάμεσα στὰ παράγωγα τοῦ δράκων, πού πῆραν ποικίλες σημασίες, ὑπάρχει καὶ δρακοντίτης= εἶδος πέτρας, προφανῶς γιὰ τὴ σκληρότητά της (βλ. Chantraine, ὁ.π., λ. δέροκομαι).

Ὡστε καὶ τὸ μοναδικὸ παράδειγμα τσακοντία, ὅπου θὰ ἔβρισκε κανεὶς στὰ τσακόνικα τροπὴ τοῦ τρ)τσ καὶ χ)κ, ἀν ἀναγόταν σὲ *τραχοδοντία, δὲν πρέπει νὰ λογαριαστῇ. Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ὁ συγγρ. δὲ φαίνεται νὰ τὸ λογαριάξῃ. Πραγματικά, ὁ ὅρος τζέκονες - τζακονία εἶναι παραδομένος ἀπὸ τὸ 10ο αἰ., ἐπομένως οἱ φωνητικὲς ἀλλαγές πού ἐξετάσαμε εἶχαν πραγματοποιηθῇ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτή. Ὁ συγγρ., θέλοντας νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ ὄνομα Τσακόνης, σ. 69-70, τὸ ταυτίζει μὲ τὸ Τρουχάνης (- Τροχάνης), γνωστὸ στὴν Κυνουρία ἀπὸ τὸ 18ο καὶ 19ο αἰ. Ὑποστηρίζει ὅτι τὸ τελευταῖο αὐτὸ

φέρει ὑπάγονται σὲ διαφορετικοὺς ὅρους προφορᾶς καὶ γραφῆς καί, ὅλα μαζί, καὶ σωστὰ νὰ ἦταν, δὲν ἀποδεικνύουν τίποτα γιὰ τὰ τσακόνικα, πού ἔχουν τοὺς δικούς τους φωνητικὸς νόμους.

ὄνομα δὲν εἶναι παρὰ ἓνα **Τραχώνης*, μὲ ἀντιμετάθεση τῶν φωνηέντων τῶν δύο πρώτων συλλαβῶν (τὸ *ω* προφέρεται *ου* στὰ τσακόνικα): *Τραχούνης* > *Τρουχάνης*. Δὲν εἶναι ἀντίφαση πρὸς τὴν ἴδια του τὴν ἐπιχειρηματολογία, ὅταν ὑποστηρίζῃ ὅτι *τρ* καὶ *χ* πού, πρὶν ἀπὸ τὸ 10ο αἰώνα, εἶχαν τραπῆ σὲ *τσ* καὶ *κ* (*τσάκωνας*), ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν στὴν ἴδια λέξη τὸ 18ο καὶ 19ο αἰώνα; Καὶ ὕστερα, γιατί ἀφοῦ στὸ *Τρουχάνης* τὸ ἀρχαῖο *ω* προφέρεται *ου*, στὸ *Τσακώνης* νὰ παρουσιάζεται ὡς *ο* (=ω);

Στὸν τομέα τῆς φωνητικῆς πάντα, ὁ συγγρ. πρέπει νὰ λύσῃ τὸ πρόβλημα τοῦ διπλοῦ τύπου μὲ τὸν ὁποῖο παρουσιάζεται ἡ λέξη: *τζάκωνες* καὶ *τζέκωνες*. Μὲ τὴν προσφυγὴ στὸν ἀστερίσκο ἢ ἐπιχείρηση γίνεται εὐκόλη: τὸ *τζέκωνες* ἀνάγεται σὲ **τρέκωνες* (<*τράκωνες*, γιατί τὸ -α-, λέει, γίνεται συχνὰ -ε- πλὰ στὰ ὑγρά *ρ*, *λ*). Τὸ ὅτι, *τρέκων*, *τρεκωνία* δὲ μαρτυρεῖ κανένα παράδειγμα ἀπὸ τὴν παλαιότερη γραφτὴ ἢ ἀπὸ τὴν προφορικὴ παράδοση πού παραθέτει (σ. 58-62 καὶ 67 κ.ε.) δὲν τὸν ἐνοχλεῖ. Ὅμως ἡ ἀπουσία τύπου *τρα-*) *τρε-* δὲν εἶναι τυχαία. Στὴν περίπτωσή μας τὸ ὑγρὸ *ρ*, ἂν ἐπρόκειτο γιὰ λέξη *τράκων*, δὲ θὰ ἐπηρέαζε τὸ ἀκόλουθο φωνῆεν, γιατί τέτοια τροπὴ θὰ ὀδηγοῦσε τὴ λέξη σὲ ἄλλο σημασιολογικὸ πεδίο, τοῦ *τρέκω*, καὶ θὰ ἀμαύρωνε τὸ σημασιολογικὸ περιεχόμενον τοῦ ὑποτιθέμενου *τράκων*. Ὁ τύπος λοιπὸν *τζέκωνες* δὲν μπορεῖ νὰ ἀνάγεται σὲ *τράκωνες*.

Ἀφοῦ μὲ τὰ ἐπιχειρήματα πού ἀναφέραμε ἐξηγήσει φωνητικὰ τὴν προέλευση τοῦ *τζάκωνες* - *τζέκωνες*, ὁ συγγρ. ἐπιχειρεῖ, σ. 70 κ.ε., νὰ ἐρμηνεύσῃ μορφολογικὰ καὶ σημασιολογικὰ τὸ *Τσάκων*. Τὸ *Τσάκων*, λέει, ὡς ὄνομα ἐθνικό, εἶναι λόγιο καὶ πρέπει νὰ γίνῃ διάκριση ἀνάμεσα σ' αὐτὸ καὶ τὸ νεοελληνικὸ τοπωνύμιον *Τσάκωνας* = ὁ τραχὺς τόπος. Κατὰ τὰ ἀρχαῖα πρότυπα *Πλάτων*, *Στράβων*, *Γάστρων* κτλ. καὶ τὰ μεσαιωνικὰ *Κλάδων*, *Μυστάκων*, *Ποδάρων* κτλ., σχηματίσθηκε ἀπὸ τὸ ἐπίθετον *τραχὺς* - *τράκων* = ὁ κάτοικος *τραχέος*, ὀρεινοῦ τόπου καὶ ὕστερα ὡς κύριον ὄνομα, *Τράκων*. Τὸ ὄνομα αὐτὸ μαρτυρεῖται ἀπὸ ἀρχαῖες πηγές, στίς ὁποῖες ὅμως δὲ φαίνεται καθαρὰ ἂν πρόκειται γιὰ ὄνομα προσώπου ἢ γιὰ τοπωνύμιον! (σ. 71, σημ. 3). Πάντως ὁ Βιργίλιος μνημονεύει *Tarcho*, γιὸ τοῦ Τηλέφου, ἰδρυτῆ τῆς ἐτρουσκικῆς πόλης *Ταρχώνιον*, ὄνομα πού ὁ Στράβων ἀναφέρει ὡς *Τάρκων*, ὅπως καὶ ὁ Εὐστάθιος καὶ ὁ Στέφανος ὁ Βυζάντιος, στὴ λ. *Ταρκωνία* (= *Tarquīnia*!)¹. Ὁ πληθυντικὸς τοῦ *Τράκων*, *Τράκωνες*, ἐσήμανε ὄνομα «φυλῆς ἢ λαοῦ μὲ κάποια χαρακτηριστικὴ ιδιότητα». Παράλληλον εἶναι τὸ *Μάκρωνες* = μακροκέφαλοι, ὄνομα λαοῦ στὸν Πόντο, καὶ τῶν κατοίκων τῆς Εὐβοίας, πού σὲ ἀρχαιότατα χρόνια, ἀπὸ τὸ σχῆμα τῆς, ὀνομαζόταν *Μάκροις*.

Παρατηρῶ σ' αὐτὰ ὅτι τοπωνύμιον *Τράκων* γιὰ τὴν περιοχὴ ὅπου βρίσκεται ἡ Τσακονία δὲν παραδίδεται ἀπὸ καμιὰ πηγὴ. Ὁ κ. Συμεωνίδης μάλιστα δέχεται ὅτι τὸ σημερινὸ ὄνομα τοῦ Πάρωννα, *Μαλεβός*, πρέπει νὰ ἐτυμολο-

1. Ὁ συγγρ. ἀναφέρει, σ. 60-61, τὰ τοπων. *Ταρρακίνα*, *Ταρχία*, *Ταρχώνιον* ἀπὸ τὸ Λάτιον, Σικελία καὶ Ἐτρούρια, πού μνημονεύουν μεταγενέστεροι Ἕλληνες συγγραφεῖς καί, χωρὶς κριτικὴ ἐξέταση, τὰ παρουσιάζει ὡς ἀπόδειξη τῆς τροπῆς *χ)κ*, (*τράκων*)*τσάκων*). στὰ τσακόνικα. Στὴ σ. 61, σημ. 1, δέχεται πὼς πρέπει νὰ εἴμαστε ἐπιφυλακτικοὶ ὡς πρὸς τὴ σχέση τῶν ἐξελλαδικῶν αὐτῶν τοπωνυμίων πρὸς τὸ *τραχὺς*. Ἐδῶ ὅμως ξεχνᾷ τὴν ἐπιφύλαξη.

γηθῆ ἀπὸ λέξη σημασιολογικά ἀντίθετη τοῦ *τραχῶς* - *Τράχων*, τὸ *Ὁμαλός!* (σ. 28, σημ. 1). Ὡς ἀνθρωπωνύμιο δὲν παραδίδεται ἡ λέξη *Τράχων*, πολὺ λιγότερο ὡς ὄνομα φυλῆς ἢ λαοῦ. Ὅσα ἀναφέρει ὁ συγγρ. εἶναι δικές του ὑποθέσεις πού δὲ στηρίζονται. Ἄρχαϊα καὶ βυζαντινὰ ὀνόματα *Πλάτων*, *Ποδάρων* κτλ. εἶναι χαρακτηριστικὰ ἀνθρώπων ἰδιοτήτων. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὸ *Μάκρωνες* = μακροκέφαλοι, παρατσούκλι ἀρχαίων κατοίκων τοῦ Πόντου. Ὡς παρατσούκλι παρόμοιο πρέπει νὰ θεωρηθῆ τὸ ὄνομα τῶν κατοίκων τῆς Εὐβοίας, ἂν πρέπη νὰ παραβάλλωνται ὀνόματα τῆς ἀρχαίας μυθολογίας (πρβ. *Tareho*) μὲ βυζαντινά. Μὲ τούτη τὴ διαφορὰ, ὅτι τὸ *Μάκρωνες* = Εὐβοεῖς ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ μορφολογικὰ διαφορετικὸ τοπωνύμιο *Μάκροις*, πράγμα πού δὲν ἰσχύει γιὰ τὸ *τράχων*, τὸ ὁποῖο ὁ συγγρ. θέλει νὰ λειτουργῆ καὶ ὡς τοπωνύμιο καὶ ὡς ἀνθρωπωνύμιο καὶ ὡς ἐθνικόν, χωρὶς νὰ στηρίζεται σὲ καμιά μαρτυρία τῆς παράδοσης.

Ἄφοῦ ἀναφέρει, σωστά, πὼς τὸ προσηγορικὸ *τράχων* ἔδωσε λαβὴ στὴ δημιουργία τοπωνυμίων *Τράχωνας*, *Τράχωνες*, *Τραχῶνι* καὶ ἄλλα σύνθετα (σ. 88 κ.έ.), παρατηρεῖ ὅτι τὸ ἐθνικὸν *Τσάκωνες* εἶναι λόγιο καὶ πρέπει νὰ θεωρηθῆ βέβαιο πὼς οἱ κάτοικοι τῆς Κυνουρίας χρησιμοποιοῦσαν παλαιότερα τοὺς τύπους *Τσακῶνοι* καὶ *Τσακωνίτες*. Ἀπὸ μορφολογικὴ ἀποψη, γιὰ τὸ *Τσάκωνες*, ἂν ἀνάγεται σὲ *Τράχωνες*, νὰ εἶναι λόγιο, ἀφοῦ μὲ τὸν τύπο *Τράχωνες* βρῖσκειται ἄλλοῦ ὡς λαϊκὸν τοπωνύμιο, καὶ ἀφοῦ τέτοια μορφολογικὰ ζευγάρια (γείτονες - γειτόνοι, δαίμονες - δαιμόνοι, ἀρχοντες - ἀρχόντοι, γέροντες - γερόντοι κ.π.ά.) ζοῦν παράλληλα στὴ λαϊκὴ ἑλληνικὴ; Ὅσο γιὰ τὸν τύπο *Τσακωνίτες* δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι παρουσιάζεται πολὺ ἀργὰ (τέλος 17ου - ἀρχὲς 18ου αἰῶνα). Ἡ ὑπαρξὴ παλαιότερων βυζαντινῶν οἰκογενειακῶν ἀπὸ ἐθνικὰ *Τραχωνίτης*, *Ταρχωνιάτης* κτλ., πού δὲν ἀναφέρονται στὴν Πελοπόννησο, δὲν εἶναι ἀπόδειξὴ πὼς τὸ *Τσακωνίτες* (=Κυνούριοι) εἶναι βυζαντινόν, ἀλλὰ πὼς εἶναι ἑτυμολογικὰ ἄσχετο πρὸς τὸ *Τραχωνίτης*, καὶ πὼς σχηματίσθηκε κανονικὰ μὲ τὸ συνηθισμένον γιὰ ἐθνικὰ ἐπίθημα *-ίτης*, μετὰ τὴ σταθεροποίησιν τοῦ τοπωνυμίου *Τσακονιά* = Κυνουρία, τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ ζητήσουμε τὴν ἑτυμολογία ἔξω ἀπὸ τὸ *τράχων*.

Εἶναι ἀδύνατο νὰ σταματήσῃ κανεὶς στὴν ἀνασκευὴ τῶν ἀντιφάσεων καὶ τῶν παράδοξων συλλογισμῶν πού βρῖσκει σὲ κάθε σελίδα τῆς μελέτης. Ἄλλὰ στίς σ. 83-84, ὁ συγγρ. λέει συμπερασματικὰ ὅτι οἱ ὄροι *τζάκωνες* - *τζέκωνες* = ὄρεσίβιοι, καστροφύλακες, μόλο πού ἔχουν τὴν ἴδια ἑτυμολογικὴ προέλευσιν μὲ τὸ ἐθνικὸν *Τζάκωνες* = Κυνούριοι, δὲν πρέπει νὰ συγγέωνται μ'αὐτό. Τὸ *τράχωνες* μποροῦσε νὰ ἐξελιχθῆ καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Κυνουρία σὲ *τζάκωνες* - *τζέκωνες*, γιὰ τὴ «θέλει νὰ πιστεῦν» ὅτι ἡ τροπὴ *τρ>τσ* ἀποτελοῦσε γενικότερα γνωστὸ φαινόμενον τῆς μεσαιωνικῆς γλώσσας. Γιὰ νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ὑπόθεσιν αὐτὴ καταφεύγει στίς πιὸ ἀπροσδόκητες ἑτυμολογίας κοινῶν λέξεων μὲ ὑποθετικούς ἐνδιάμεσους φωνητικούς τύπους, πού δηλώνει μὲ ἀστερισκούς, ἀλλὰ μὲ τέλεια περιφρόνησιν τῆς σημασιολογίας.

Παραδείγματα:

Τσακίζω = σπάζω, *τσακον.* *κατσούνου*, id. Ὁ *τσακόνικος* τύπος ἀνάγεται σὲ παλαιότερο **τσακόνου* (νεοελλ. **τραχῶνω* < μεσ. *τραχώω* < ἀρχ. *τραχύνω*. Θεωρεῖ προφανῆ τὴ σημασιολογικὴ σχέσιν ἀνάμεσα στὸ ἀρχ. *τράχωμα* = ἀρρώστια τῶν ματιῶν καὶ τὸ σημερινὸ διαλεκτικὸν *τσάκωμα* = σπάσιμο. Γιὰ τὸ κοινὸ ρῆμα *τσακίζω* (βλ. Ν. Ἀνρδιώτη, Ἔτυ-

μολ. Λεξ.) προϋποθέτει μετακλασικό ή πρόιμο βυζαντ. τύπο *τραχίζω=τραχόω(ἀρχ. τραχύνω. Τὸ τσακόνομαι=μαλώνω ἀνάγεται σὲ *τραχόομαι(ἀρχ. τραχύνομαι.

Τὸ νεοελλην. τσιμ(π)οῦρι (βλ. Ἀνδριώτη, ὁ.π.) ἀνάγεται σὲ *τριβούριον!

Τὰ διαλεκτικά *σήκανο*, *σάκανο*, *τσάκανο* = ἡ πόρτα τοῦ σηκοῦ, τοῦ μαντριοῦ, πού με τὴ δωρική καὶ ἀπτική - ιωνική τους παραλλαγή συνεχίζουν τὴν παλιὰ διαλεκτικὴ παράδοση τοῦ ποιμενικοῦ λεξιλογίου¹, ἀνάγονται σὲ *τραχὺς* - *τράχων*! Καὶ ὅλα αὐτὰ με ὑπερβολὴ παραπομπῶν, ὅπου ὅμως ἡ φαντασία τοῦ ἔτυμολόγου συναγωνίζεται με τὴν περιφρόνηση τῆς γλωσσογεωγραφίας, τῆς σημασιολογίας, καὶ ὅπου ὅλα ἐρμηνεύονται με μηχανικὲς φωνητικὲς ἐξισώσεις.

Ὅστοςο, μέσα στὸν κυκεώνα τῶν ὑποθέσεων πού ὀδηγεῖ τὸν ἀναγνώστη, χάνει καὶ ὁ ἴδιος ὁ συγγρ. τὴν ἐμπιστοσύνη στὴν ἀποδεικτικὴ ἀξία τῶν ἐπιχειρημάτων του ὡς πρὸς τὴν ἔκταση τοῦ φαινομένου *τρ)τσ* στὰ μεσαιωνικὰ ἑλληνικά, ἔξω ἀπὸ τὰ τσακόνικα. Ἔτσι ἀναγκάζεται, ὕστερα ἀπὸ ἀχρηστη ἐπίδειξη ἔτυμολογικῆς σοφίας, νὰ δεχτῆ ὅτι ὁ βυζαντινὸς ὄρος *τζέκονες* - *τζέκονες* με τὴν ἔννοια «φύλακες κάστρων» εἶναι ἐξέλιξη τοῦ *τράχωνες* = ὄρεσιβιοι, πού πραγματοποιήθηκε στὴν Πελοπόννησο σύμφωνα με τοὺς νόμους τῆς τσακόνικης διαλέκτου. Συνέπεια αὐτῆς τῆς ἐκδοχῆς εἶναι τὰ ἱστορικὰ συμπεράσματα στὰ ὁποῖα καταλήγει ὁ συγγρ.:

1. Ὁ θεσμὸς τῶν ὁμώνυμων βυζαντινῶν στρατιωτῶν ἐφαρμόσθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴ(δωρική) Πελοπόννησο, τὴν ἑλληνικὴ χώρα πού πρόσφερε τοὺς πρώτους ἱκανοὺς ἄνδρες, στὰ πρώτα σώματα τῶν *τζεκόνων*» (σ. 147).

2. Στὴν ἴδια αὐτὴ χώρα ἡ εἰδωλολατρεία διατηρήθηκε ὡς πολὺ ἀργά, ἀφοῦ ἐκεῖ ἡ ἀρχικὴ ἔννοια τοῦ *τράχων* = ὄρεσιβιος, ἐξελίχθηκε σὲ «εἰδωλολάτρης», ὅπως βγαίνει ἀπὸ τὴ φράση: «χριστιανὸς εἶσαι ἢ τσάκωνας»; (σ. 139 κ.έ.).

Στὴν ἔρευνα τῶν ἀνθρωπωνυμίων καὶ τοπωνυμίων ἡ γλωσσολογία, περιορισμένη μάλιστα στὴ μηχανικὴ ἐρμηνεία φωνητικῶν φαινομένων, δὲν εἶναι ἀρκετὴ. Ἡ ἀναδρομὴ στὴν ἱστορία καὶ ἡ φιλολογικὴ ἔρευνα ὅσο γίνεται περισσότερων παλαιῶν σχετικῶν κειμένων εἶναι πράγματα ἐντελῶς ἀπαραίτητα. Πιὸ συγκεκριμένα:

1. *Τζέκονες*, ὅχι ὡς «ἱκανοὺς» ἄνδρες, ὅπως λέει ὁ συγγρ., ἀλλὰ ὡς ἀνίκανους νὰ χρησιμοποιηθοῦν σὰν κανονικοὶ στρατιῶτες, σὰν «ἐντελῶς ἔξαποροῦντας», ἀναφέρει πρῶτος ὁ Πορφυρογέννητος (10ος αἰ.). Ὁ ἴδιος μαρτυρεῖ ὅτι ὁ θεσμὸς τῶν βοηθητικῶν αὐτῶν στρατιωτῶν, φρουρῶν ὄχυρῶν, εἶναι προγενέστερός του καὶ δὲν καθορίζει τὸν τόπο ὅπου στρατολογοῦνται. Τὸ κεφάλαιο ὅπου μιλεῖ γι' αὐτοὺς ἀναφέρεται στὴ Μ. Ἀσία. Εἶναι δυνατὸ τοὺς αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὴ βασιλεία του νὰ στρατολογοῦνται στὴν Πελοπόννησο καὶ νὰ στέλνονται στὰ πέρατα τῆς αὐτοκρατορίας στρατιῶτες, τὴ στιγμή πού ἡ βυζαντινὴ αὐτὴ ἐπαρχία ἔχει περισσότερὴ ἀνάγκη ἀπὸ προστασία, ἀφοῦ τρομεροὶ κίνδυνοι τὴν ἀπειλοῦν ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ (Σλάβοι) καὶ ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ (Ἀραβες τῆς Κρήτης); Εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς πηγὲς πῶς τοὺς αἰῶνες ἀκριβῶς αὐτοὺς τὸ Βυζάντιο καταβάλλει μεγάλες προσπάθειες νὰ στερεώσῃ τὴν κυριαρχία του στὴν Πελοπόννησο, ὀργανώνοντάς τὴν σὲ θέμα ἰδι-

1. Ἀνάλογα τοπωνύμια καὶ ποιμενικοὶ ὄροι: *Σακός*, *σακασόρης*, *πιοκάζω* (ἀποσηκιάζω) κτλ. σώζονται σήμερα στὶς ἑλληνικὲς διαλέκτους.

αίτερο, μεταφέροντας εκεί πληθυσμούς από άλλοῦ και προσπαθώντας νὰ προσηλυτίση τοὺς Σλάβους στὸ Χριστιανισμό. Τὰ δεδομένα αὐτὰ δὲν ἐνδιαφέρουν τὸ συγγρ., ἀφοῦ τὸ *τρ* γίνεται *τσ* στὰ τσακόνικα (ὄχι ὅμως και τὸ *χ*)*κ*). Μὲ τὸ τεκμήριο μάλιστα αὐτὸ και μόνο δέχεται γενικότερη ἐξάπλωση πελοποννησιακῶν πληθυσμῶν στὴ Μ. Ἀσία και συνακόλουθη συγγένεια τῶν σημερινῶν διαλέκτων τῆς Τσακονιάς και τῆς Καππαδοκίας, ὅπως εἶχε ὑποστηρίξει παλιότερα ὁ H. Pernot. Τέτοια κίνηση πληθυσμῶν δὲ μαρτυρεῖ γιὰ τὴν ἐποχὴ καμιὰ πηγὴ, οὔτε ἦταν δυνατὴ τότε. Ἔχει ἤδη ἀποδειχτῆ¹ και θ' ἀποδειχτῆ διεξοδικότερα σὲ μελλοντικὸ μου δημοσίευμα, ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀπολύτως καμιὰ συγγένεια ἀνάμεσα στὰ τσακόνικα και τὰ καππαδοκικά. Ὁ συγγρ. ὅμως, πού διάβασε προσεχτικὰ τὸ Βαγενᾶ, ὁ ὁποῖος δέχεται τὴν ἀποψη τοῦ Κωστάκη, παρασιωπᾷ τὴ διαπίστωση αὐτή, γιὰτὶ ἀντιστρατεύεται τὴν ἐρμηνεία του.

2. Τὸ θρησκευτικὸ περιεχόμενον τοῦ ὄρου *τσάκονας*, δὲν εἶναι «ειδωλολάτρης», οὔτε ὀφείλεται σὲ σημασιολογικὴ ἐξέλιξη ἀπὸ τὸ «ὄρεσιβίος» - *τράχων*. Ὁ συγγρ. περιορίζεται σὲ μιὰ γεωγραφικὰ ἀγνωστης προέλευσης ἔκφραση πού σημείωσε παλαιότερα ὁ Βλαχογιάννης, γιὰ νὰ ἐρμηνεύση τὸ *τσάκονας* κατὰ τὸν τρόπο του και νὰ βγάλῃ ἱστορικὰ συμπεράσματα. Ἑλληνικὰ και ξένα κείμενα, πού ἀγνόησε ὁ κ. Συμεωνίδης μᾶς πληροφοροῦν ὅτι *τζάκονες*, *čakoni*, εἶναι αἰρετικοὶ χριστιανοί. Πρόκειται γιὰ Παυλικιανούς πού οἱ βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες εἶχαν μεταφέρει σὲ ἀλλεπάλληλα κύματα ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία και τοὺς ἐγκατάστησαν ὡς φρουροὺς ὀχυρῶν, ὡς *τζάκονες*, στὴ Βαλκανικὴ γιὰ νὰ ἀναχαιτίσουν τὶς βουλγαρικὲς ἐπιδρομές. Οἱ Παυλικιανοὶ αὐτοὶ προσηλυτίσαν μεγάλο μέρος τῶν πληθυσμῶν στὴν αἵρεσή τους, ἡ ὁποία, μὲ διάφορες παραλλαγές στὴ θεωρία και στὸ ὄνομα (Βογόμιλοι, Καθαροὶ κτλ.) διαδόθηκε στὰ Βαλκάνια, στὴν Κεντρικὴ και Δυτικὴ Εὐρώπη. Τὸ ἀρχικὰ ἐπαγγελματικὸ τους ὄνομα (φρουροὶ ὀχυρῶν) πῆρε θρησκευτικὸ περιεχόμενον ἔξω και ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο. Ἡ διαπίστωση αὐτή, συνδυαζόμενη μὲ ἄλλες ἱστορικὲς ἐνδείξεις, μᾶς ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ θεσμὸς τῶν *τζακόνων* πρωτοφάνηκε στὴ Μ. Ἀσία. Μένει νὰ ἐξηγηθῆ γιὰ ποιούς λόγους και πότε ἀκριβῶς παρουσιάστηκαν *τζακονίαι* και *τζάκονες* και στὴν Πελοπόννησο και ν' ἀναζητηθῆ ἡ ἐτυμολογία τῶν λέξεων ἔξω ἀπὸ τὶς γλωσσικὲς συνθῆκες τῆς χώρας αὐτῆς, ὅπου οἱ ὄροι ἀπαντοῦν σήμερα ὡς τοπωνύμιο και ἐθνικόν.

Ἡ ἔως τώρα ἔρευνα παρασύρθηκε ἀπὸ τὴν τυχαία ὁμοιότητα τῶν ὀνομάτων *Λάκονες* - *Τσάκονες* και ὀδήγησε σὲ ἀδιέξοδο. Ὁ συγγρ., μὴ πού ἀπορρίπτει τὴν ἐτυμολογία πού σχετίζει τὶς δύο αὐτὲς λέξεις, εἶναι θύμα τῆς ἴδιας βασικῆς ιδέας, ὅτι ἡ ἀρχικὴ κοιτίδα τῶν *τζακόνων* εἶναι ἡ Πελοπόννησος. Ἡ ὀρθὴ ἐτυμολογία τοῦ ὀνόματος δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ σημασία τοῦ ὄρου και νὰ παρακολουθῆ ἱστορικὰ τὴν ἐξέλιξή της και τοῦ θεσμοῦ πού ἀντιπροσωπεύει. Μὲ τὸ νὰ ἔχῃ ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη στὴν ἀρχικὴ του ἔμπνευση, ὁ συγγρ. ὄχι μόνο δὲ βγάζει τὴν ἔρευνα ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο, παρὰ τὴν ὀδηγεῖ σὲ ἄλλη διακλάδωση τοῦ σκοτεινοῦ λαβυρίνθου.

ΣΤΑΜ. Κ. ΚΑΡΑΤΖΑΣ

1. Βλ. Θ. Κωστάκη, *Τὸ γλωσσικὸ ἴδιωμα τῆς Σίλλης*, Ἀθήνα 1968. Τὴ θέση τοῦ Κωστάκη δέχεται και ὁ Θ. Βαγενᾶς, *Ἱστορικὰ Τσακονιάς και Λεωνιδίου*, Ἀθήνα 1971, σ. 273, σημ. 1.